

Hikmet Yurdu, Yıl: 12 C: 12 Sayı: 24 Temmuz – Aralık, 2019/2, ss. 37 - 68

Ebû Hanîfe'nin İtikâdî Görüşleri

Belief Opinions Of Abu Khanife

Prof. Dr. Hulusi Arslan

İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Kelam Bilim Dalı

hulusi.arslan@inonu.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-3578-0775

ATIF: Arslan, Hulusi, "Ebû Hanîfe'nin İtikâdî Görüşleri", YIL: 12, CİLT: 12, SA-
YI: 24, Temmuz - Aralık 2019/2 ss. 37 - 68

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 17 Mayıs/May 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 19 MAYıs/May 2019

Yayın Tarihi / Published: 01 Temmuz/July 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Temmuz-Aralık /July-December

YIL/ Year :12 Cilt / Volume: 12 Sayı / Issue: 24 Sez / Pub Date:

Temmuz-Aralık, 2019/2 **Sayfa / Pages:** 37-68

İntihal / Plagiarism: Bu makale, TURNİTİN intihal programıyla tarandıktan sonra, iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Öz: İmam-ı Azam Ebû Hanîfe erken dönemde İslam'ı en iyi anlayan âlimlerden biridir. O, inanç konularını sağlam bilgilere dayandırmak istemiştir. Bu konuda Kur'ân'ı ve sahih hadisi esas almıştır. Ayrıca dinde akla büyük değer vermiştir. Peygamber öğretmese de insan aklının Allah'ı tanıyabileceğini söylemiştir. Allah'ın isim ve sıfatlarını ise dini metinlerde geçtiği şekilde kabul etmeyi benimsemiştir. İnsan fiilleri ve kader konularında ise hür iradeyi ve sorumluluğu esas almıştır. Kaderin, insanın iradesini yok eden bir şey olduğunu kabul etmemiştir. Kulların bütün fiillerini yaratan varlığın Allah olduğunu söylemiş, fakat insanın eylemlerini seçmede özgür olduğunu ileri sürmüştür. O, insanın beyaz bir sayfa gibi tertemiz doğduğunu söyleyerek, Allah'a iman ve inkâr etmenin kendi iradesi ve eylemi olduğunu belirtmiştir. Ebû Hanîfe kendisinden önceki aşırı görüşleri orta noktaya çekmiş ve Ehl-i sünnetin itikâdî görüşlerini belirlemiştir. Ebû Hanîfe, inanç açısından müminleri eşit kabul etmiş, günah işleyenleri dinsiz saymamış, günahkâr müminlerin durumunu Allah'a havale etmiştir. Ehl-i kiblede olan herkesi iman ve İslam dairesi içinde saymıştır. Bu görüşleri, bugünkü şiddet ortamının doğurduğu sorunları çözecek mahiyettedir. Ebû Hanîfe kendisinden sonra gelen birçok âlim ve ekolü etkilemiştir. O genelde Ehl-i sünnet ve bilhassa Mâturîdîliğin oluşumuna tesir etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ebû Hanîfe, İtikad, Kader, İman, Küfür

Abstract: Abu Hanifa's Faith Method and Opinion: Imam al-Azam Abu Hanifa is one of the best understanding of Islam in the early period. He wanted to base his belief issues on solid information. It is based on the Quran and the hadith. He also gave great reason to mind in religion. Although the Prophet did not teach, he said that the human mind can recognize God. He adopted the acceptance of the names and attributes of God in the manner in which he passed in religious texts. Human actions and fate are based on the free will and responsibility. He refused to accept that destiny is something that destroys man's will. He said that Allah is the being who created all the acts of the servants, but he was free to choose man's actions. He pointed out that man was born as clean as a white sheet at the time of birth, and that faith and faith in Allah is his will and action. Abu Hanifa pulled the extreme views before him and determined the itikâdî views of Ahl al-Sunnah. Abu Hanifa saw the believers as equal in terms of faith, and he did not consider sinners to be irreligious, and he referred to God the status of sinful believers. He has faith in all those who are Ahl al-Qibla and he has seen them in the Islamic circle. These views will solve the problems caused by violence today. Abu Hanifa influenced many scholars and schools after him. He usually influenced the formation of Sunnah and especially the formation of Maturîdiyah.

Key Words: Abu Hanifa, Belief, Fate, Faith, Kufr

GİRİŞ

İmam-ı Azam Ebû Hanîfe (ö.150/767), dünya ve ahirette kişinin fayda veya zararına olabilecek en büyük meselenin inançlar olduğunu belirtir. Bu sebeple o, akaidi “el-fikhü'l-ekber/en büyük fıkıh” olarak adlandırır. Çünkü inançlar doğru olmazsa ona dayalı işler de yanlış ve faydasız olur. O yüzden inanç esaslarının ana kaynaklardan ve doğru bir şekilde tespiti önem arz etmektedir.

Ebû Hanîfe kendi döneminin inanç sorunlarına ilgi duyan ve onları çözmek için gayret gösteren bir âlimdir. İlk dönem Müslümanların yaşadıkları o sorunlar benzerleriyle günümüzde yeniden ortaya çıkmıştır. Bazı dini guruplar şiddet ve terörü bir yöntem olarak benimsemiş ve yaptıklarını dine dayandırmak istemişlerdir. Bugün maalesef bazı İslami oluşumlar, farklı mezhep ve görüşte oldukları için diğer Müslümanların canlarına, mallarına ve ırzlarına saldırabilmektedir. İslam dünyasında bugün görülen şiddet ve terörün asıl müsebbibi elbette bu tür hareketleri kendi çıkarları için destekleyen güçlerdir. Ancak hangi gerekçeyle olursa olsun şiddet ve terörün İslam ve Müslümanlarla ilişkilendirilmesi asla doğru değildir. Çünkü İslam dini barış ve huzuru amaçlayan bir dindir. Kur'ân'da Hz. Muhammed'in bütün insanlığa rahmet olarak gönderildiği bildirilmiştir. (Enbiyâ, 21/107) İslam âlimleri de, dinin amacının temel hak ve hürriyetleri korumak olduğunu sürekli dile getirmektedirler. İslam'ın gerçekleştirmek istediği temel amaçlar din, akıl, can, mal ve nesil emniyetini garanti altına almaktır.¹ İslam'da savaş, ancak saldırı ve zulüm anında bu temel değerleri korumak için izin verilmiş geçici bir hükümdür. Asıl ve kalıcı değerler, insanlar arasında adalet, barış ve huzurun sağlanması ve nihayetinde ebedi mutluluğun elde edilmesidir.

Bu noktada İslam dinini doğru anlamak çok önemlidir. Ebû Hanîfe İslam dinini en iyi anlayan âlimlerimizden birisidir. Belki de o yüzden kendisine büyük imam anlamına gelen "İmâm-ı Azam" denilmiştir. Elbette o da bir insandır ve yanılmaz değildir. Fakat onun din anlayışı önemli ölçüde Kur'ân ve sünnetin yanı sıra akıl ve fıtrata uygundur. Bu bağlamda günümüz inanç sorunlarını çözmede katkısı olacağı düşüncesiyle bu çalışmada Ebû Hanîfe'nin itikatta takip ettiği yöntem ve görüşlerini yeniden bir makale formatında incelemek istedik.

1. İtikatta Takip Ettiği Yöntem

İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe İslam inançlarını dinin metinlerden belirlemeye çalışmış ancak onları değerlendirirken akıl ve düşünceyi de ihmal etmemiştir. Nakledildiğine göre o, genel olarak bir meseleyi Kur'ân ve sünnette bulduğu takdirde onu esas alır, ondan asla vazgeçmezdi. Sahabenin görüşleri farklı olduğunda onlar arasından tercihte bulunur, fakat sonrakilerin görüşlerini bazen alır bazen de terk ederdi.² Ebû Hanîfe,

¹ Seyfüddîn el-Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm* (Beyrut, ts.), IV, 394; İbrahim b. Musâ b. Muhammed eş-Şâtîbî, *el-Muvâfât (İslâmî İlimler Metodolojisi)*, trc. Mehmed Erdoğan (İz Yayıncılık, 1990), 2/6; Ertuğrul Boynukalın, "Makâsıd'uş-Şerîa", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları), 27: 423-427.

² Muvaffık b. Ahmed el-Mekkî, *Menâkibü Ebi Hanife* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1981), 73--74; Ali Duman, "Ebû Hanîfe'nin Hüküm İstinbat Yöntemi'nin Fukaha Usûlü'ndeki Rolü", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 13 (2009): 86 vd.

özellikle akait konularında daha çok Kur'ân'ı esas almıştır. Hadisleri de dikkate almakla birlikte onları Kur'ân'a arz ederek bazılarını Kur'an'a muhalif görmesi nedeniyle reddetmiştir. Zira Ebû Hanîfe'ye göre Kur'ân'a aykırı hükümler taşıyan sözler Hz. Peygamber'e isnat edilemez. Çünkü "Allah'ın peygamberi, Allah'ın kitabına muhalefet etmez. Allah'ın kitabına muhalefet eden kimse de Allah'ın peygamberi olamaz."³

Ebû Hanîfe'nin inançları açıklarken takip ettiği yöntemlerden birisi de kıyastır. Kıyasın değerli bir şey olduğunu ifade eden Ebû Hanîfe'ye göre kıyas, hak arayana hakkın/hakikatin ne olduğunu gösteren bir delildir. Kıyas, hak sahibinin iddia ettiği hakka ulaşmasında âdil şahitler gibidir. İmanda eşit olmamıza rağmen meleklerin bize nazaran daha fazla Allah'tan korkmaları ve O'na daha çok itaat etmelerini meleklere verilen bazı üstün özelliklere bağlayan Ebû Hanîfe, bunu bir kıyasla anlatmasını isteyen talebeyle şöyle der: Yüzme bilen iki kişi var; bunlardan biri diğerinden daha usta yüzücü değil. Her ikisi de bol suyu olan ve şiddetle akan bir ırmağa giriyorlar, birisi cesaretle ırmağa girerken, öteki korkuyor. Başka bir örnekle konuyu izah eden Ebu Hanife'ye göre, hastalıktan mustarip iki hasta bulunmaktadır. Birisi tedavi olacağı ilacı içmekten çekinmediği halde öteki korkmaktadır.⁴ Ebû Hanîfe burada melek ile insan arasındaki farkı, işlerinde cesaretli ile korkak arasındaki farka kıyas ederek açıklamaya çalışıyor.

Ebû Hanîfe büyük günah işleyene nazaran küçük günah işleyenin affedilmesinin daha çok ümit edilir olduğunu söyler. Katile nazaran harama bakan bir kimsenin durumunu gündeme getiren Ebû Hanîfe bu konuda şöyle bir kıyas yapar: "İki kimse var; bunlardan birisi denizde, diğeri de küçük bir nehirde yolculuk yapıyor. Ben her ikisinin de boğulmasından endişe eder, fakat ikisinin de kurtulmasını ümit ederim. Bununla birlikte, denizdeki kimseye kıyasla, küçük nehirdeki şahsın kurtulacağını daha çok ümit ederim. Tıpkı bunun gibi büyük günah işleyenin durumundan, küçük günah işleyene nispetle daha çok korkarım. Büyük günah işleyene nazaran küçük günah işleyenin affedilmesini daha çok ümit ederim. Buna mukabil her ikisinin affını ümit etmeme rağmen, her ikisinin de amelleri nispetinde akıbetlerinden korkarım."⁵

Ebû Hanîfe Kur'ân'da geçen itikâdî hükümleri İslam'ın temel ilke ve amaçlarını dikkate alarak yorumlamıştır. Örneğin bazı günahları işleyenlerin affedilmeyeceğini belirten ayetler olduğu halde o, Allah'a ortak koşmanın dışındaki bütün günahların affedilebileceğini belirten ayetleri esas almış, diğer ayetleri de bu doğrultuda yorumlamıştır. Ebû Hanîfe bazı konularda ise ayetleri yorumsuz bırakarak olduğu gibi anlamayı

³³ Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri)*, trc. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992), 24.

⁴ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, 15-16.

⁵ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, 17.

tercih etmiştir. O, selef-i sâlihînin yolunu izleyerek özellikle Allah'ın eli, yüzü, gözü gibi içinde haberi sıfatların geçtiği müteşâbih ayetlerin teviline karşı çıkmıştır.

Buna karşılık Ebû Hanîfe'nin kitapları incelendiğinde onun erken bir dönemde kelam yöntemini kullandığı rahatlıkla görülebilir. Bilhassa hoca ve öğrencisi arasında soru-cevap yöntemiyle yazılan "el-Âlim ve'l-Müteallim" adlı eserinde, münazara ve cedele yer verilmiştir. Hatta o, Hz. Muhammed (sav) döneminde kullanılmadığından bahisle bu yöntemin kullanılmasını doğru bulmayanları eleştirmiştir. O, Hz. Peygamber döneminde fitnelerin ortaya çıkmadığını, kendilerine iftira atan ve kanlarını helal sayanlara karşı canlarını ve ırzlarını savunmak için görüşlerini savunması ve muhaliflerle münazara etmesinin caiz olduğunu ileri sürmüştür.⁶ Bu nedenle Ebû Hanîfe erken dönem kelamının ilk temsilcilerinden sayılmıştır. Onun daha sonra kelamı kötülediğine dair rivayetler gerçeği aksettirmekten uzaktır. Çünkü fıkıh öğrenmeye başladıktan sonra da itikâdî konularla ilgilenmeye devam etmiş hatta bazı itikâdî risalelerini ömrünün sonuna doğru yazmıştır.

Ebû Hanîfe, farklı itikâdî telakkilerin çarpıştığı Kûfe, Basra, Bağdat ve Hicaz'ı dolaşıp bu bölgelerde tartışılan görüşleri öğrenmiş ve bazı ilmi tartışmalarda bulunmuştur. Onun, tartışmalarında muhatabının durumunu dikkate aldığı anlaşılmaktadır. Tartıştığı kişi şayet Müslüman ise ona manası açık ve kesin olan Kur'ân ayetleriyle yahut sahih hadislerle delil getirir; ayet ve hadisten delil istemeyen birisiyse ona da kesin olan akli kanıtlarla karşılık verirdi. Onun bazı tartışmaları kaynaklarda aktarılmıştır. Nakledildiğine göre bir gün Cehm b. Safvân Ebû Hanîfe'ye Allah'ın varlığı ve sıfatlarını tanıyan fakat bunu söylemeden ölen kişinin mümin olup olmadığını sormuştu. Ebû Hanîfe ona önce Kur'ân'ın delil olduğuna inanıp inanmadığını sormuş, Cehm inandığını söyleyince Kur'ân'da imanın kalp ve lisan olmak üzere iki organa dayandırıldığını ifade eden ayetler okumuştur.⁷

Ebû Hanîfe Allah'ın varlığına inanmayan ateistlere karşı ise akli deliller sunmuştur. Bir gün Ebû Hanîfe'yi öldürmek için fırsat kollayan Dehrîler onu mescitte yalnız yakalamış, kılıçlarını çekerek ona hücum edecekken onlara bir soru sormuştur. Ebû Hanîfe onlara yüklü bir geminin dalgalı bir denizde kaptansız olarak, düzgün bir şekilde yol aldığını söyleyen bir adamın anlattıklarının akla uygun olup olmadığını sormuş, akla uygun olmadığını söylemeleri üzerine hikmetli ve bilgili bir yaratıcısı olmadan bu dünyanın varlığını devam ettiremeyeceğini söyleyerek onları ikna edip susturmuştur.⁸

⁶ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, 10.

⁷ el-Mekkî, *Menâkibü Ebî Hanife*, 124-126.

⁸ el-Mekkî, *Menâkibü Ebî Hanife*, 151.

Bütün bunlardan anlaşıldığına göre Ebû Hanîfe itikâdî konularda kesin, açık ve tutarlı olmayı benimseyen bir yönteme sahiptir. Ebû Hanîfe'ye göre hakikat tektir ve değişmez. Bir şeyin hakikat olduğunu kabul ettikten sonra, bu fikre muhalif olanların doğru olması mümkün değildir. O, hak ve adaleti itiraf ettiği halde muhalifinin adalet mi zulüm mü işlediğini dile getirmeyen kimseyi hakikat taraftarı olarak görmez. Ona göre bu gibi kimselerin durumu elbise beyaz olduğu halde ona biri kırmızı, diğeri sarı, diğeri siyah, diğeri de beyaz diyen dört kişinin durumuna benzer. Sonuncu kişi "şüphesiz ki ben elbisenin beyaz olduğunu biliyorum, fakat onların da doğru söylemiş olmaları mümkündür" derse, o kişi tutarsızdır ve hakikat ehli olmaz. Çünkü kalbin birbirinden farklı iki hususu sevmesi mümkün değildir. Ebû Hanîfe, yaşadığı dönemde bu tür kişilerin türediğini ve itikâdî açıdan açık bir tavır alamadıklarını belirtir. Onun verdiği bilgiye göre, bu tür kimseler zina edenleri kâfir saymazlar ama farklı düşünenlerin de doğru olabileceğini söylerler; Şia'nın görüşünü hem reddeder hem de benimserler. Aynı şekilde bunlar Haricilerin ve Mürcie'nin görüşlerini hem reddeder hem de kabul ederler.⁹ Dolayısıyla Ebû Hanîfe'nin anlayışında doğru ve tutarlı olmak önemlidir.

Buna karşılık onun, ilmi açıdan son derece geniş bir ufka sahip olduğu, doğruyu gördüğünde onu kabul etmede tereddüt etmediği anlaşılmaktadır. Ebû Hanîfe'nin ilmi kişiliğinden bahseden kaynaklar, onun az konuşup çok düşündüğü¹⁰, ilimde müsamahalı olduğu ve görüşünü kimseye zorla dayatmadığından söz eder. Nakledildiğine göre Ebû Hanîfe, meseleleri tek tek ortaya koyar, onları en ince noktalarına kadar irdeler, arkadaşlarının görüşlerini dinler, kendi görüşünü belirtir, bazen bir aydan fazla meseleyi onlarla münazara ettikten sonra görüşlerden biri öne çıkınca Ebu Yusuf onu kaydeddi.¹¹

Münazarada hasmı onu ikna ederse hakikat meydana çıktı diye sevinir, mağlup da olsa hakikati anladı diye kendini galip sayardı. Hakikati aramaktaki ihlasından dolayıdır ki kendi görüşünü doğru bulmakla birlikte onu aşılamaz bir görüş olarak takdim etmezdi. Şöyle derdi: "Bizim ortaya koyabildiğimiz en güzel görüş budur. Kim bizim bu görüşümüzden daha iyisini bulursa doğru olan odur."¹²

Ebû Hanîfe, insanlar arası ilişkiler açısından da yapıcı ve uzlaştırıcı bir kişiliğe sahipti. Hakkında bilgi veren kaynaklar, onun nefesine hâkim, hislerini dizginlemesini bilen, iradesi kuvvetli bir şahsiyet olduğunu; boş sözlere aldırmayan; kabalık yapanlara

⁹ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, 10.

¹⁰ Ebu Abdullah b. Muhammed b. Ahmed b. Osman Hâhız ez-Zehebî, *Menâkıbu'l-İmâm Ebî Hanîfe* (Beirut, 1419), 32-33.

¹¹ Vehbi Süleyman Çavacı, *Ebû Hanîfe en-Nu'mân* (Beirut, 1993), 65.

¹² el-Mekkî, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, 81; Muhammed Ebu Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, trc. Osman Keskiöğlü (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1999), 81.

kabalık etmeyen, nezaketi elden bırakmayan bir kimse olduğunu bildirir. Bir defasında Irak vaizi ve halk arasında pek itibarlı olan Hasan el-Basrî'nin fetva vermiş olduğu bir konuda yanıldığını söyleyince adamın biri: “Ey zina yapanın çocuğu, sen kim oluyorsun da Hasan hata etti diyorsun?” diyerek büyük kabalık eder. Ebû Hanîfe sükûnetini koruyarak: “Evet, vallahi Hasan hata etti, İbn Mesûd doğru söyledi, diye cevap verir ve şöyle dua eder: Yâ Rab kimin gönlü ona darsa, bizim kalbimizde ona geniş geniş yer ver.” Böylece Ebû Hanîfe, kendisine karşı kabalık eden küfürbaz adamı mahcup eder.¹³ Yine kaynaklar onun kimsenin aleyhine konuşmadığını nakleder.¹⁴

Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Yusuf b. Hâlid Semtî'ye yaptığı uzun vasiyetten birkaç cümle şöyledir: “Bilmiş ol ki, insanlarla iyi geçinmezsen onlar sana düşman kesilir, velev ki anan baban bile olsa senden hoşlanmazlar. Herkse selam ver, isterse aşağı kimseler olsun. Başkalarıyla bir mecliste toplanır veya bir mescitte beraber bulunur da aranızda bazı şeyler münakaşa edilirse ve senin bildiğine muhalif bir şey söylenirse, sen onlara doğrudan muhalefet gösterme. Şayet sana da sorarlarsa onların bildiği gibi haber ver, sonra bu hususta şöyle, şöyle kavil de vardır, delili de şudur, diyerek kendi bildiğini söyle, böylelikle seni de dinlerler ve senin ilimdeki derecenin anlarlar...”¹⁵ O bu tavırla hakikati gizlemeyi değil fakat nefret ettirmeden usulüne uygun bir şekilde söylemeyi önermektedir. Zira kabalık ve şiddetten isabetli bir netice elde edilemez. Kur'ân'da Yüce Allah, Hz. Musâ ve Harun'a hitaben gidip Firavun'a yumuşak söz söylemelerini, belki öğüt alacağını yahut çekineceğini bildirmiştir. (Tâhâ, 20/44) O sebeple itikâdî konuların anlatımında Ebû Hanîfe'nin ikna ve güzel üsluba dayanan yöntemi örnek alınabilir.

Bütün bu veriler İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin itikatta nakli ve akli yönden açık ve kesin delillere başvurduğunu, zayıf rivayetlere çekince koyduğunu ve tutarlı olmayı önemseydiğini göstermektedir. İnsani bakımdan ise, hak ve hakikatten yana açık tavırlı, yanlış gördüklerini eleştiren fakat buna rağmen insanlarla olan ilişkilerinde nezahet ve nezaket sahibi, çatışmadan ziyade uzlaşma ve sulh amacını güden bir kişiliğe sahip olduğunu açığa çıkarmaktadır. Onun itikâdî görüşlerinin de büyük oranda bu özelliğe sahip olduğu söylenebilir.

2. İtikadi Görüşleri

2.1. Allah'ın Varlığı Ve Sıfatları

2.2.1 Allah'ın Varlığı

¹³ Ebu Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, 76; Mehmet Kubat, *Hasan el-Basrî Hayatı, İmi Kişiliği ve Kelam İlmindeki Yeri* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2008), 28,110.

¹⁴ ez-Zehabî, *Menâkıbu'l-İmâm Ebî Hanîfe*, 32-32, 17.

¹⁵ Ebu Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, 212-213.

Ebû Hanîfe insanın yaratılıştan getirdiği tabiatının Allah'ı tanıyacak bir yeteneğe sahip olduğunu belirtir. Ona göre insan aslında iman ve küfürden uzak bir şekilde, adeta beyaz bir sayfa gibi yaratılmıştır. Fakat yaratılışla birlikte insana, Allah'ı tanıyacak kabiliyetler verilmiştir. Söz gelimi akıl bahşedilmiş ayrıca peygamberler de gönderilmiştir. Allah'ı inkâr eden kimse, bu fitratı değiştirmiş ve bozmuştur. İman eden ise fitratını muhafaza etmiş ve bu fitrat üzere yaşamını devam ettirmiştir.¹⁶ Ebû Hanîfe'ye göre; hiçbir peygamber gönderilmeseydi bile insanların, kendi akıllarıyla Allah'ı bilmeleri gerekirdi.¹⁷ Hanefî-Mâturîdî geleneğe sahip İslam bilginleri, ilahi mesajın ulaşmadığı insanların Allah'ın varlığını ve birliğini tasdik etmekle sorumlu olduklarını, yapmadıklarında mazeret sahibi olamayacaklarını savunmuşlardır.

İlahi hitabın ulaşmadığı kimselerin aklen Allah'a iman etmekten sorumlu olup olmadıkları önemli bir kelami tartışma konusudur. Eşarilere göre ilahi bir hitap gelmeden akıl hiçbir şeyi vacip kılamaz; vacip kılan sadece sem'dir.¹⁸ Mutezile ise ilahi mesaj gelmeden önce kişinin akıyla Allah'a inanması ve nimetlerine şükretmesinin vacip olduğunu söylemiştir. Pezdevî, Mâturîdî'nin de Mutezile ile aynı görüşte olduğunu hatta Semerkant âlimlerinin çoğunluğu ve Irak Hanefilerinin bazılarının da bu görüşü benimsediğini bildirir. Pezdevî, Kerhî'den naklen Ebû Hanîfe'nin "Evrendeki yaratılmışlık işaretlerini gören bir kimsenin yaratıcıyı tanıma noktasında hiçbir mazereti olamaz" dediğini aktarır. Beyâzîzâde ise, İmam Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'in rivayetlerine dayanarak Ebû Hanîfe'nin şöyle dediğini nakleder: Eğer Allah, insanlara peygamber göndermeseydi, insanların O'nu akıllarıyla bilmeleri vacip olur, peygamber gelinceye kadar emir ve yasaklardan sorumlu olmazlardı. Hiç kimse yaratıcısını bilmemekte mazeret ileri süremez. Çünkü herkes gökleri ve yeri, kendisini ve başkalarını kimin yarattığını sezmektedir.¹⁹

Ebû Hanîfe Allah'ın varlığını ispat için bilhassa tanrıtanımazlarla tartışmalar yapmış ve onlara akli kanıtlar sunmuştur. Rivayete göre bir gün, zamanın olağanüstü gücüne inanan tanrıtanımazlar (Dehriyye) öldürmek kastıyla Ebû Hanîfe'nin yanına gelirler. O "bana müsaade edin size bir meseleden bahsedeyim sonra siz bilirsiniz" der ve şöyle devam eder. Onlara: "Ne dersiniz, dalgalı ve fırtınalı bir denizde yük dolu bir

¹⁶ Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh Ebû Hanîfe Ebu Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri), trc. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992), 56.

¹⁷ Nureddin es-Sabûnî, *Mâturîdiyye Akaidi*, trc. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1979), 175.

¹⁸ Mehmet Kubat, "Eş'arî Ekolünün Öncüsü Olarak Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve Kelâmî Görüşleri", *İslâmî İlimler Dergisi* VII/1 (2012): 34, 36, 39; Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne* (Medine, 1410), 176; Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *el-Luma'* (1953), 71-72.

¹⁹ Ahmed b. Hasan b. Yûsuf Beyazîzâde, *el-Usûlu'l-Munife li İmam Ebî Hanîfe (Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri)*, trc. İlyas Çelebi (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 89-90.

geminin kaptansız olarak, doğru bir şekilde yoluna devam etmesi mümkün müdür?" der. Bunun imkânsız olduğunu dile getiren inkârcılara karşı şöyle söyler: "Öyle ise, mekân ve sınırları birbirinden uzak; durum ve işleri farklı olan bu dünyanın, hikmetli bir yaratıcısı ve bilgili bir yöneticisi olmadan varlığını devam ettirmesi aklen nasıl mümkün olabilir?" Bu cevap üzerine hepsi yaptıklarından pişmanlık duyar ve kılıçlarını bırakır.²⁰ Ebû Hanîfe'ye göre akıl, ana karnından en güzel bir surette doğan çocuğun, yıldızlar ve tabiatın tesiri ile değil, yaratıcı ve hikmet sahibi bir zatın takdiri ile meydana gelebileceğine hükmeder. Bu âlem sürekli değişmektedir. Değişim ise bir değiştiricinin olmasını gerektirir. Nasıl ki boş bir arsa üzerinde yapılan muhkem bir bina, onu yapan bir ustanın varlığına delalet ederse; bu âlemin değişmesi de onu değiştiren, hükümlerini icra eden bir değiştiricinin bulunduğu delalet eder. O da Allah'tır.²¹ Dolayısıyla Ebû Hanîfe insan akıl ve fıtratının bu âlemin bir yaratıcısı olduğuna hükmedebileceğini ileri sürmüştür. Bundan dolayı insanın vahiyden yoksun olsa dahi Allah'ı tanımakla mükellef olduğunu savunmuştur.

2.2.2. Allah'ın İsim ve Sıfatları

Ebû Hanîfe Allah'ın isim ve sıfatlarının ezeli olduğunu, sonradan meydana gelmediğini ileri sürmüştür. Ona göre Allah evreni yaratmadan önce ezeli ve ebedi olan isim ve sıfatlara sahiptir.

Ebû Hanîfe, diğer bütün İslam bilginleri gibi Allah'ın birliğine önem vermiştir. Buna göre, Allah birdir, eşi ve benzeri yoktur. Fakat O'nun birliği sayısal bir birlik değil, ortağı ve benzeri olmamak yönündendir. O doğurmamış ve doğmamıştır. Hiçbir şey O'nun dengi değildir ve O, yarattıklarından hiçbir şeye benzemez. Yarattıklarından hiçbir şey, de O'na benzemez.²²

Allah'ın isim ve sıfatları kendi kitabından tespit edilir; O sadece Kur'ân'da kendisini nitelendirdiği isim ve sıfatlarla nitelendirilebilir. Allah'ın sıfatları zati ve fiili olarak ikiye ayrılır. Zâti sıfatları; hayat, kudret, ilim, semi, basar ve iradedir. Fiili sıfatları ise; yaratma (tahlîk), rızıklandırma (terzîk), yapma (inşâ), örneksiz yaratma (ibdâ), sanat-kârane yaratma (sun') gibi sıfatlarıdır.

Allah, isim ve sıfatlarıyla ezeli ve ebedidir. O ilmiyle daima bilir; ilim ezelde O'nun sıfatıdır. O kudretiyle daima kadirdir; kudret ezelde O'nun sıfatıdır. Kalam ile konuşur; kalam O'nun ezeli sıfatıdır. Yaratmasıyla daima yaratıcıdır; yaratma ezelde O'nun sıfatıdır. Fiiliyle daima faildir; fiil ezelde O'nun sıfatıdır. Fâil Allah'tır, fiil ise

²⁰ Hâfızüddîn b. Muhammed el-Kerderî, *Menâkıbü Ebî Hanîfe* (Beirut: Daru'l-kütübî'l-arabiyye, 1981), 2:225.

²¹ Beyazizâde, *el-Usûlu'l-Munîfe*, 90.

²² Ebu Hanîfe, *el-Fikhu'l-Ekber*, 55.

ezelde O'nun sıfatıdır. Yapılan şey mahlûktur. Yüce Allah'ın fiil sıfatı ise mahlûk değildir. Allah'ın ezeli sıfatları, mahlûk ve sonradan olma değildir. Allah'ın fiilinin yaratılmış olduğunu ve sonradan meydana geldiğini söyleyen yahut tereddüt eden veya şüphe eden kimse yüce Allah'ı inkâr etmiş olur.²³

Yüce Allah yaratılmış varlıklara ait sıfatlarla nitelenemez. Onun gazabı ve rızası keyfiyetsiz sıfatlarıdır. Sünnet ve cemaat ehlinin görüşü budur. Allah gazap eder ve razı olur. Onun gazabı cezalandırması, rızası da sevabıdır, denemez. Biz O'nu kendisini nasıl vasıflandırıyorrsa öylece tavsif ederiz. O birdir, hiçbir şeye muhtaç değildir. Doğurmuş, doğrulmamıştır. Kendisine hiçbir şey denk değildir Hayy, kayyum, kâdir, duyan, gören, bilendir. Onun eli kullarının elleri üzerindedir, fakat kulların eli gibi bir uzuv değildir. O, ellerin yaratıcısıdır. O'nun nefsi yarattıklarının nefsi gibi değildir. O bütün nefislerin yaratıcısıdır. "Onun benzeri hiçbir şey yoktur. O, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir." (Şûrâ, 42/11)²⁴

Ebû Hanîfe Allah'a izafe edilmemesi gereken vasıfları da belirterek bir tenzih alanı açmaktadır. Allah, cisim, cevher ve araz değildir; sınırı, zıddı, eşi ve ortağı olmaktan uzaktır. Allah şeydir fakat diğer şeyler gibi değildir. Ona göre Allah'ın sıfatlarının hepsi, yaratılmışların sıfatlarından farklıdır. Allah'ın bilmesi, güç yetirmesi, görmesi, işitmesi, konuşması, bizimkilere benzemez. Söz gelimi biz dil ve harfleri kullanarak konuşuruz. Oysa Allah herhangi bir organa veya harfe ihtiyaç duymaksızın konuşur. Harfler mahlûktur; fakat Allah'ın kelamı mahlûk değildir.²⁵

Ebû Hanîfe Allah'ın kelam sıfatının ezeli olduğunu, herhangi birine hitap etmeden önce Allah'ın bu sıfata sahip olduğunu söylemiştir. O Allah'ın kelamı olan Kurân'ın bu yönüyle mahlûk olmadığını ileri sürmüştür. Ancak Allah'ın kelamının harf ve ses formuna girmiş boyutunun mahlûk olduğunu belirtmiştir. Ebû Hanîfe'ye göre Kur'ân'ın yazılması, okunması, ezberlenmesi, harfleri mahlûktur. Buna rağmen o son cümle olarak Allah'ın kelamı olan Kur'ân mahlûk değildir demiştir.²⁶

Ebû Hanîfe, Allah'ın sıfatlarını zâtî ve subûtî olarak kısımlara ayırıp onları ispatlamaya çalışırken haberi sıfatlar konusunda selef yolunu takip etmiş ve bu sıfatların teviline karşı çıkmıştır.²⁷ Ona göre Kur'ân'da geçtiği gibi Allah'ın eli, yüzü, nefsi, kızması

²³ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, 55.

²⁴ Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh Ebû Hanîfe Ebu Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ebsat (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri)*, trc. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992), 50.

²⁵ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, 56.

²⁶ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, 56.

²⁷ Mustafa Bozkurt, "Selefi Anlayıştan Ehl-i Sünnet Kelamına Geçişte İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe" (Devirleri Aydınlatan Meş'ale İmâm-ı A'zam Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı, Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi Yayınları, 28 Nisan 2015), 215.

ve rızası olması vardır. Bu sıfatlar, teşbihsiz ve keyfiyetsiz olarak Allah'a ize edilir. Bu sıfatlar te'vil edilemez. Sözelimi Allah'ın eli, onun kudreti veya nimetidir denemez. Bunlar keyfiyetsiz sıfatlardır. Ne olduklarını bilmemiz mümkün değildir. Kur'ân'da nasıl geçiyorsa öylece kabul etmemiz gerekir.

Ebû Hanîfe rüyetullah konusunda da aynı görüştedir. Ona göre Yüce Allah'ın cennet ehline keyfiyet, benzetme ve yön söz konusu olmadan görünmesi haktır. Müminler cennette Allah'ı kulları ile kendi arasında bir mesafe olmaksızın baş gözleriyle görecektir. Çünkü Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Siz Rabbinizi, ayı ön dördüncü gecede gördüğünüz gibi göreceksiniz, onu görme konusunda haksızlığa uğramayacak, bir meşakkat de çekmeyeceksiniz."²⁸

Ebû Hanîfe'ye göre Allah'ın bir şeye uzaklığı veya yakınlığı mesafe yönünden değildir. Fakat müminleri yüceltme ve kâfirleri aşağılama manasınadır. Cennette Allah'a yakın olmak, O'nun huzurunda durmak ve ahirette O'nu görmek nasıl olduğunu bilemediğimiz bir şekilde (keyfiyetsiz) gerçekleşecek olaylardır.²⁹ Bazı kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin Allah'a mâhiyet atfettiğine dair rivayetler yer almışsa da bunların sahih olmadığı kabul edilmiştir.³⁰

Bütün bu verilerden anlaşılan odur ki Ebû Hanîfe, Allah'ın isim ve sıfatları konusunda kaynak olarak Kur'an ve Hz. Peygamberin sözlerini esas almakta ve bu konudaki nasları te'vil etme noktasında ihtiyatlı davranmayı tercih etmektedir.

2.2. Kader Ve İnsan Fiilleri

2.2.1. Kader

Ebû Hanîfe'ye göre hayır ve şer dâhil olmak üzere her şey, Allah tarafından takdir edilmiştir. Kadere iman etmek imanın şartlarından biridir. Allah varlık âlemini yoktan yaratmıştır. O, her şeyi olmadan önce bilmekte; belli bir nizamla göre planlamaktadır. Dünya ve ahiretteki hiçbir şey Allah'ın dilemesi, ilmi, kazası, kaderi ve levh-i mahfuza yazılı olmadan meydana gelmez. Ancak Allah varlık ve olayları, levh-i mahfuza hüküm olarak değil, vasıf olarak yazmıştır. Kaza, kader ve dileme (meşîet) O'nun nasıl olduğunu bilemediğimiz sıfatlarındandır.³¹ Burada "vasıf olarak yazmıştır" demek, in-

²⁸ Buhârî, Tevhid, 24; Müslim, İman, 80; Tirmizî, Sıfatu'l-cehhe, 17

²⁹ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, 59; Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh Ebû Hanîfe, *Ebû Hanîfe'nin Vasiyyeti (İmam-ı Azam'ın Beş)*, trc. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992), 62; Beyazîde, *el-Uşûlu'l-Munife*, 102.

³⁰ Ebu'l-Muîn Meymun b. Muhammed Nesefî, *Tevhidin Esasları (Kitabu't-Temhid li kavâidi't-tevhid)*, trc. Hülya Alper, 4. Bs. (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 39.

³¹ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, 56.

sanların kazandıklarıyla ve kendi ihtiyarlarıyla yapacaklarını bilip ona göre yazması demektir.³²

Ebû Hanîfe'nin bu yorumuna göre Allah eşyayı bir ölçü ve nizama bağlamakla birlikte insanların ne yapacaklarına hükmetmemiş sadece ne yapacaklarını tespit etmiştir. Dolayısıyla o, eylemlerini gerçekleştirmede insanın özgür olduğunu benimsemiştir.

Allah, eşyayı kaderi ve kazasına bağlamıştır. Dünya ve ahirette her şey O'nun dilemesi, ilmi, kaza ve kaderi ile olur. Yüce Allah "Biz her şeyi bir kader ile yarattık" (Kamer, 54/49) buyurmuştur. Âlemde bulunan her şey bu kaderin içerisinde. ³³ Yüce Allah "Kalem"e yazmasını emretmiş, "Kalem" de "Ne yazayım ya Rabbi" demiştir. Yüce Allah da ona "Kıyamete kadar olacak şeyleri yaz" demiştir. "İşledikleri her şey defterlerdedir. Küçük büyük her şey yazılmıştır. (Kamer, 54, 52-53) ayeti buna işaret etmektedir.³⁴ Ebû Hanîfe'ye göre bir kimse hayır ve şerrin Allah'tan başkasının takdir ettiğini iddia ederse, Allah'ı inkâr etmiş olur. O'nun tevhibi geçersiz hale gelir.³⁵

Bu ifadelerde geçen yazgı kavramını bir önceki paragrafta belirtilen yazgı ile birlikte anlamak gerekir. Buna göre Allah, kimin ne yapacağına karar vermemiş, sadece kimin ne yapacağını kaydetmiştir. Bu durumda hayır ve şerrin Allah'a izafesi, onarı bir değer ölçüsü olarak belirlemesi itibariyledir. Yoksa buradaki kader ve yazgıyı zorunluluk olarak ele alırsak insanın özgür ve sorumlu bir varlık olmasını izah edemeyiz. Netice olarak Allah'ın evren ve insana ilişkin kaderine iman etmek farzdır. Fakat kaderin insan özgürlüğüne engel bir durum olarak anlaşılması sorumluluğu ortadan kaldırır.

2.2.2. Hidayet ve Dalâlet

Yüce Allah, insanlara lütufta bulunan, adaletle davranandır. Kendisinden bir lütf olarak kula hak ettiği kadar kat kat fazlasını verir. Günah karşılığında kulu adaletiyle cezalandırır. Bazen lütfu ile de affeder. Allah kendisinin bir lütfu olarak dilediğini hidayete erdirir, dilediğini ise adaletine uygun olarak saptırır. Onun saptırması hızlândır. Hızlânın manası, "Allah'ın razı olduğu şeyi yapmaya kulu muvaffak kılmaması" demektir. Bu da O'nun bir adaleti olup, hızlâna uğratılan kişinin işlediği kötülüğe karşılık cezalandırmasıdır. Allah'ın, günahkâr kullarını emirlerine karşı gelmeleri sebebiyle cezalandırması da adaleti icabıdır.³⁶

³² Abdulhamit Sinanoğlu, *İslam Düşüncesinin İki Kurucu Önderi İmâm Ebû Hanîfe ve Vâsıl b. Atâ*, 1. Baskı (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012), 183.

³³ Ahmet Efendi Beyazîzâde, *İmam Azam Ebû Hanîfe'nin İtikâdî Görüşleri*, trc. İlyas Çelebi (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996), 109.

³⁴ Ebû Hanîfe, *Ebû Hanîfe'nin Vasiyyeti*, 62.

³⁵ Beyazîzâde, *İmam Azam Ebû Hanîfe'nin İtikâdî Görüşleri*, 109.

³⁶ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, 58; Beyazîzâde, *İmam Azam Ebû Hanîfe'nin İtikâdî Görüşleri*, 105.

Bu yorumdan da anlaşılacağı üzere Allah kimseyi zorla hidayet veya sapkınlığa düşürmez. Meydana gelen hidayet ve dalâlet insanın özgür seçimine bağlı olarak ortaya çıkar.

2.2.3. Rızık ve Ecel

Yüce Allah mahlûkatı âciz ve zayıf olarak yaratmıştır. “Sizi yaratan, sonra besleyen, sonra sizi öldüren, sonra dirilten Allah'tır” (Rum, 40/40) âyeti gereğince onları yaratan ve rızıklandıran O'dur. Helal kazanç ve helalinden mal biriktirmek helaldir. Haramdan mal biriktirmek ise haramdır.³⁷

Dolayısıyla insanların yiyecek ve içeceklerini yaratması yönüyle rızık sahibi Allah'tır. Fakat yaratılan bu şeylerin helal veya haram niteliği kazanmasında insanın yapmış olduklarının etkisi vardır. Bu yönüyle insan kazandıklarından sorumludur.

2.2.4. Kulların Fiilleri

Ebû Hanîfe'ye göre Yüce Allah, kullarından hiç birini iman veya küfre zorlamamış; mümin veya kâfir olarak yaratmamış, fakat onları özgür bireyler olarak yaratmıştır. İman ve inkâr, insanların kendi kazanımlarıdır. Yüce Allah insanlara hitap etmiş, birtakım emir ve yasaklar göndermiştir. İman eden kendi fiili, ikrarı, tasdiki ve Allah'ın yardımıyla iman etmiştir. İnkâr eden ise yine kendi fiili, hakikati reddetmesi ve Allah'ın onu kendi başına bırakmasıyla inkâr etmiştir.³⁸

Kulların bütün fiilleri gerçek anlamda kendi kazanımlarıdır (kesb). Fakat onları yaratan Allah'tır. Yaptıkları iyilikler Allah'ın emriyle vacip olmuş, onun rızası, sevgisi, ilmi, dilemesi, kaza ve kaderiyle ortaya çıkmıştır. Kötülüklerin tamamı da aynı şekilde O'nun ilmi, dilemesi, kaza ve kaderiyle meydana gelmiştir. Fakat Allah kötülükleri emretmemiş ve onlara razı olmamıştır.³⁹ O halde Allah kötülükleri dilemiş ve yaratmıştır; fakat onlara rıza göstermemiştir. Mesela O, İblis'i yaratmıştır; İblis'i yaratmaya rızası vardır; fakat İblis'in bizzat kendisine (yaptıklarına) rızası yoktur. Aynı şekilde Allah içki ve domuzu yaratmıştır. Onları yaratmaya rızası olduğu halde kendilerine rızası yoktur.⁴⁰ Bir kimse birini öldürdüğünde, bu Allah'ın dilemesiyle meydana gelir fakat fiili işleyen maktûl olduğu için insanlar onu kınarlar. Bir kimse birine iyilik ettiğinde o da Allah'ın dilemesiyle olur ve insanlar iyiliği yapan kimseyi överler. O kimsenin bu fiilleri

³⁷ Ebû Hanîfe, *Ebû Hanîfe'nin Vasiyyeti*, 61.

³⁸ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, 56.

³⁹ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, 57.

⁴⁰ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ebsat*, 47.

de aynı şekilde Allah'ın dilemesiyle meydana gelir. Fakat kul, Allah'ın dilemesiyle günah işlediğinde, onun fiilinde Allah'ın rızası yoktur.⁴¹

Kullar, amelleri, ikrarları ve marifetleriyle birlikte yaratılmıştır. Fail yaratılmış olunca, onun fiillerinin de öncelikle yaratılmış olması icap eder.⁴²

Ebû Hanîfe'ye göre insan fiillerini ortaya çıkararak güç (istitâat), ne fiilden önce ne de sonradır; fiille beraberdir. Eğer bu güç fiilden önce olsaydı, kul bir şeye ihtiyaç duyduğunda Allah'tan bağımsız olarak fiilini gerçekleştirmiş olurdu. Bu ise "Allah hiçbir şeye muhtaç değildir; sizler ise muhtaçsınız" (Muhammed, 47/38) ayetine aykırıdır. Söz konusu gücün, fiilden sonra meydana gelmesi ise, fiilin takat ve ıstîtâat olmadan meydana gelmesini gerektireceği için muhaldir.⁴³ Kulun iyilik yapmaya elverişli gücü, iyilik yapmaya da elverişlidir.⁴⁴

Doğrudan kendi eserlerinden hareketle vermeye çalıştığımız bu düşüncelerden yola çıkarak denebilir ki Ebû Hanîfe, insanı Allah karşısında ne tam bağımsız ne de tamamen bağımlı bir varlık olarak görmüştür. Yaratma bakımından insanın Allah'a muhtaç olduğunu fakat eylemlerini tercih etmede özgür olduğunu vurgulamıştır. Böylece Ehl-i sünnetin kesb nazariyesinin ana çerçevesini çizmiştir.

2.3. Nübüvvet

İman esaslarından biri peygambere iman etmektir. Ebû Hanîfe'ye göre imanın sahih olması için bütün peygambere iman edilmesi gerekir. İman edilecek hususların hepsine inanan, fakat "İsa ve Musa peygamber midir?" diyen kimse kâfir olur.⁴⁵ Onun risalelerinde nübüvvetle ilgili bazı meselelere değinilmiştir.

2.3.1. Mucize ve İsmet

Ebû Hanîfe'ye göre, peygamberlerin mucizeleri hakttır. "Peygamberlerin hepsi de (salat ve selam olsun) küçük ve büyük günahlardan, küfür ve çirkin hallerden korunmuştur. Fakat sürçme ve hataları olmuştur. Hz. Muhammed Allah'ın sevgili kulu, resulü, nebisi, seçilmiş tertemiz kuludur. O hiçbir zaman puta tapmamış, asla Allah'a ortak koşmamıştır. Küçük ve büyük hiçbir günah işlememiştir. Ayın yarılması (şakku'l-kamer) ve miraç gibi mucizeleri olmuştur."⁴⁶

Nübüvveteye inanmadan mümin olmak mümkün değildir. Allah'a inanıyorum fakat Hz. Muhammed'i inkâr ediyorum diyen bir kimsenin imanı geçerli değildir. Çünkü

⁴¹ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ebsat*, 48.

⁴² Ebû Hanîfe, *Ebû Hanîfe'nin Vasîyyeti*, 61.

⁴³ Ebû Hanîfe, *Ebû Hanîfe'nin Vasîyyeti*, 62.

⁴⁴ Beyazîzâde, *İmam Azam Ebû Hanîfe'nin İtikâdî Görüşleri*, 112.

⁴⁵ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ebsat*, 42.

⁴⁶ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, 57-59; Beyazîzâde, *İmam Azam Ebu Hanîfe'nin İtikâdî Görüşleri*, 117-118.

Hız. Muhammed'i inkâr etmek Allah'ı inkâr etmeye götürür. Kur'ân'da "Bizim ayetlerimizi ancak kâfirler inkâr eder." (Ankebut, 47) "Öyle değil, Rabbine yemin olsun ki, onlar aralarında çıkan ihtilaflarda seni hakem kılmadıkça, verdiğin hükümden dolayı hiçbir sıkıntı duymayıp teslim olmadıkça iman etmiş olmazlar. (Nisa 65) buyrulur. Buna göre, Allah'ı bilen fakat Hız. Muhammed'i inkâr eden kimsenin, Allah'ı inkâr ettiğine, Hız. Muhammed'i inkâr etmesiyle istidlal edilir.⁴⁷

Netice olarak, İmam Azam Ebû Hanîfe, imanın geçerli olabilmesi bütün peygamberlere iman etmenin şart olduğunu ifade etmiş, peygamberlerin mucize göstermelerinin gerçekliğinden bahsetmiş ve bazı hatalar dışında onların küçük ve büyük günahlardan masum olduklarını söylemiştir.

2.3.2. Keramet ve İstidraç

Ebû Hanîfe'ye göre, Allah'ın veli kullarından kerametlerin sadır olması haktr. Rivayet edilen haberlerde İblis, Firavun ve Deccal gibi Allah'ın düşmanlarından meydana geldiği rivayet edilen olağanüstü olaylar, mucize ve keramet değildir. Bunlar onların ihtiyaçlarını gidermez. Yüce Allah, düşmanlarının ihtiyaçlarını onları derece derece azaba doğru çekmek ve sonunda da cezalandırmak şeklinde karşılar. Onar da buna aldanarak azgınlık ve inkârlarında ileri giderler. Bunların hepsi olabilir.⁴⁸

2.4. İmâmet

Hız. Peygamberden sonra onun vahiy dışındaki görevlerini yürütmek üzere Müslümanların umumi idarecisi seçilen kimseye imam veya halife, bu göreve de imamet veya hilafet denir. Bugünkü tabirle Müslümanların devlet başkanı konumunda olan imam, Ebû Hanîfe'ye göre Müslümanların seçimiyle iş başına gelmelidir.⁴⁹

Nakledildiğine göre Ebû Hanîfe, Hız. Peygamberin mensup olduğu Kureyş kabilesinden olmayı halifeliğin şartlarından biri olarak görmüştür. Kureyş'in dışındakiler için imameti geçerli saymamıştır. Ancak Kureyş'li olmayı tek başına yeterli görmemiş, ayrıca Kitap, sünnet ve adalete uygun davranmayı da şart olarak görmüştür.⁵⁰ Ancak imamete daha layık olması açısından Hız. Ali'yi diğer sahabeye üstün tutma konusunda kendisine değişik görüşler isnat edilmiştir. Bazı kaynaklara göre, Ebû Hanîfe Hız. Ebû Bekir ve Ömer'den sonra ümmetin en faziletlisi olarak Hız. Ali'yi görmekteydi. Fakat Hız. Osman hakkında da kötü söz söylemez ve buna müsaade etmezdi. Ayrıca o, Hız. Ali'nin

⁴⁷ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, 20.

⁴⁸ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, 58-59; Beyazîzâde, *İmam Azam Ebû Hanîfe'nin İtikâdî Görüşleri*, 119.

⁴⁹ Ebu Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, 190-191.

⁵⁰ Hasan b. Musâ Nevbahî, *Fıraku's-Şia* (Beirut: Menşûrâtü'r-Rızâ, 2012), 40-41.

Talha, Zübeyr ve diğerlerine karşı yaptığı savaşlarda haklı olduğunu, onunla savaşanların da hatalı olduklarını ileri sürerdi.⁵¹

Öyle anlaşılıyor ki Ebû Hanîfe Hz. Ali ve soyunu davalarında haklı bulmuş ve onları desteklemiştir. Bunda Şia taraftarlarının çokça bulunduğu Kûfe şehrinde yaşamış olması ve olayları yakından takip etmesinin etkisi de olabilir. Ebû Hanîfe, Şia imamlarından Zeyd b. Ali Zeynelbidîn, Muhammed Bâkır, Cafer es-Sâdık, Abdullah b. Hasan gibi zatlarla görüşmüştür. Ehl-i Beyt'e yakınlık ve muhabbet duymuştur. Buna rağmen o, Ehl-i Beyt'ten olmayan diğer sahabeyi kötülememiştir. Rivayete göre Said İbn Ebî Urbe adında bir kişi bir gün Ebû Hanîfe'nin meclisinde bulunur. Onun Hz. Osman'ı andığına ve ona çok acıyarak bol bol rahmet okuduğuna şahit olur. Bunun üzerine Ebû Hanîfe'ye şöyle der: "Burada bunu senden duyuyorum, bu diyarda Hz. Osman'a senden başka rahmet okuyan kimseye tesadüf etmedim"⁵²

Ebû Hanîfe hakkındaki bu rivayetler onun en azından, Hz. Ali ve evlatlarına sevgi duyduğu ve onlara destek olduğunu göstermektedir. Fakat onun Şia'nın imamet inancına katıldığını söylemek zordur. Zira *Fıkhü'l-Ekber'*de, fazilet sıralamasını hilafet sıralamasına göre yapmıştır. Buna göre Hz. peygamberden sonra insanların en faziletlisi Hz. Ebu Bekir, sonra Ömer, sonra Osman sonra da Ali'dir. Bunların hepsi doğruluktan ayrılmayan ve Allah'a ibadet eden kimselerdir. Hepsine sevgi ve saygı duymamız; hepsini sadece hayırla anmamız gerekir.⁵³

Ebû Hanîfe, Hz. Peygamberin arkadaşları arasında meydana gelen siyasi çekişmeler hakkında sözü uzatıp ileri geri konuşmanın doğru olmadığını söylemiştir: "Ben Hz. Peygamberin ashâbı arasında önceden geçen ihtilaflar için 'Allah en iyisini bilir' diyorum. Kible ehli için senin de bundan başka düşündüğünü zannetmem."⁵⁴

Görüldüğü gibi Ebû Hanîfe, sahabe konusunda da orta yolu takip eden bir görüş sergilemiştir. Bir taraftan Ehl-i beyte yapılan haksızlıklara karşı çıkmış, hatta zaman zaman Hz. Ali'nin davasında haklı olduğunu söylemiş fakat buna rağmen, fazilet sıralamasını mevcut hilafet sıralamasına göre yaparak iki tarafı birbirine yaklaştıran bir yaklaşım sergilemiştir.

2.5. Âhiret

İman esaslarından biri de öldükten sonra dirilmeye inanmaktır. Ebû Hanîfe'ye göre Allah, nefisleri öldükten sonra ceza, sevap ve hakların edası için diriltecektir.

⁵¹ Nevbahtî, *Fıraku's-Şia*, 46; Ebu Zehrâ, *Ebû Hanife*, 186-188.

⁵² Ebu Zehrâ, *Ebû Hanife*, 78.

⁵³ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, 57.

⁵⁴ Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh Ebû Hanîfe, *Ebû Hanife'nin Osman el-Bettî'ye Yazdığı Risale (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri)*, trc. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992), 68.

“Çünkü kıyamet muhakkak gelecektir. Onda hiçbir şüphe yoktur ve şüphesiz Allah kabirdekileri diriltecektir.” (Hacc, 22/7) ayeti bunun delilidir. Şüphesiz kabir azabı vardır. Kabir azabını tanımam diyen kimse helake uğrayan Cehmiyye'dendir. “Biz onları iki defa cezalandıracağız” (Tövbe, 9/101) ayetindeki azaplardan birinden kabir azabı kastedilmiştir. Ebû Hanîfe'ye göre bu ayetin te'vîli tenziliyle aynıdır. Bundan dolayı bu ayete inanıyorum fakat tefsir ve te'vîline inanmıyorum” diyen de küfre düşer.⁵⁵ Ebû Hanîfe'nin bu kadar keskin bir hükme varmasını, yaşadığı dönemde kabir azabını inkâr edenlere karşı gösterdiği bir tavır olarak yorumlamak mümkündür. Çünkü ayetin kendisini inkâr etmediği sürece farklı şekillerde tevil edenleri küfürle itham etmek, doğru olmasa gerektir.

Ebû Hanîfe kabir hayatıyla başlayan ahiret hallerini ayet ve hadislerde geçtiği şekilde tasdik etmenin gereğine inanır. Buna göre, Münker ve Nekir adlı meleklerin kabirde sorguya çekmesi haktır.⁵⁶ Ahirette kulların, bu dünyada yaptıklarından hesaba çekilmesi, amellerin tartılması, cennet ve cehennem haktır. Allah cennet ve cehennemi sevap ve ceza için yaratmıştır. Kur'ân'da cennet hakkında, “Müttakiler için hazırlanmıştır” (Âl-i İmrân, 3/133); cehennem hakkında, “Kâfirler için hazırlanmıştır” (Bakara, 2/24) denilmiştir. Amellerin tartılması (mizan) gerçekleşecektir: “Kıyamet günü için adalet terazileri kuracağız. Öyle ki hiçbir kimseye zerre kadar zulmedilmeyecek. (Yapılan iş) bir hardal tanesi ağırlığınca olsa da, onu getirip ortaya koyacağız. Hesap görücü olarak biz yeteriz.” (Enbiyâ, 21/47) ayeti bunu bildirmektedir. Ahirette amellerin yazılı olduğu kitabın okunması haktır. “Oku kitabını! Bugün hesap sorucu olarak sana nefsin yeter” (İsrâ, 17/14) ayeti bunun delilidir. Cennetliklerin nasıl olduğu bilinmeyen, bir benzetme ve cihet söz konusu olmadan yüce Allah ile karşılaşmaları haktır. Peygamberimizin (sav) büyük günah işlese de cennetlik olan her mümin için haktır.⁵⁷

Ebu Hanîfe'ye göre, cennet ve cehennem yaratılmıştır. Cennetlik ve cehennemlikler orada ebedi kalacaklardır. Çünkü Yüce Allah müminler için “İşte onlar cennetliklerdir; orada ebedi kalacaklardır.” (Hûd, 11/23) Kâfirler için “İşte onlar cehennemliklerdir; orada ebedi kalacaklardır.” (Âl-i İmrân, 3/116) buyurmuştur. Cennet ve cehennemin bir süre sonra yok olacağını söyleyen kimse, ebedi olarak orada kalmayı inkâr ettiğinden dolayı kâfirdir. Çünkü Allah Kur'ân'da cennet nimetlerini “tükenmeyen ve yasaklanmayan” (Vâkıa, 56/33) diye vasıflandırmıştır.⁵⁸ Cennetlik ve cehennemlikler kendi yerle-

⁵⁵ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ebsat*, 44.

⁵⁶ Ebû Hanîfe, *Ebû Hanîfe'nin Vasıyyeti*, 62; Beyazîzâde, *İmam Azam Ebû Hanîfe'nin İtikâdî Görüşleri*, 89.

⁵⁷ Ebû Hanîfe, *Ebû Hanîfe'nin Vasıyyeti*, 62; Beyazîzâde, *İmam Azam Ebu Hanîfe'nin İtikâdî Görüşleri*, 89.

⁵⁸ Ebû Hanîfe, *Ebû Hanîfe'nin Vasıyyeti*, 63; Ebu Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ebsat*, 50.

rine girdikten sonra cennet ve cehennem yok olacağını ileri süren kimse de aynı şekilde, ebedi olarak orada kalmayı reddettiği için inkârcı olur.⁵⁹

Kıyamet alâmetlerinden kabul edilen Deccalın çıkışı, Hz. İsa'nın nüzûlü ve cennetle cehennem ebediliği konularında Ebû Hanîfe'ye farklı görüşler nispet edilir. Deccalın çıkışı ve Hz. İsa'nın nüzûlü *el-Fıkhü'l-ekber'e* ait yazma nüshaların bir kısmında yer almadığı tespit edilmiştir. Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerini yansıtan beş risâleyi bir araya toplayıp yeniden düzenleyen Beyâzîzâde Ahmed Efendi'nin eserinde de söz konusu kıyamet alâmetlerine yer verilmediği belirtilmektedir. Bunun da Deccalın çıkışı ve Hz. İsa'nın nüzûlü konusunun Ebû Hanîfe'nin risâlelerine sonradan ilâve edildiği ihtimalini güçlendirdiği, ayrıca cennet ve cehennem ebedi olmadığına dair ona izafe edilen görüşün de hatalı olduğu ifade edilmektedir.⁶⁰

2.6. İman Ve Küfür

Sahabe arasında cereyan eden siyasi hadislerin sonucunda ortaya çıkan büyük günah meselesi, hicri birinci yüzyılın en önemli itikadî problemleri arasında idi. Ebû Hanîfe'nin yaşadığı dönemde aynı şekilde bu konu en önemli tartışmalardan biridir. O sebeple Ebû Hanîfe'nin itikadî risalelerinde iman ve küfürle ilgili meselelerin ağırlıklı bir yer işgal ettiği görülür.

2.6.1. İmanın Tanımı

Ebû Hanîfe'ye göre iman, kalp ile tasdik dil ile ikrardır. Bir kimseye mümin denbilmesi için her ikisi de gereklidir.⁶¹ Bir başka yerde o, imanı "tasdik, marifet, yakîn, ikrar ve İslam" diye tarif etmiş ve hepsinin aynı manaya gelen farklı lafızlar olduğunu, hepsinden kastedilen şeyin iman olduğunu belirtmiştir.⁶² Ebû Hanîfe'ye göre imanın aslı (özü) kalptedir; ferî (yansıması) ise cesette bulunur.⁶³

Ebû Hanîfe her ne kadar imanı kalp ile tasdik dil ile ikrar olarak tarif etmiş ise de daha yakından bakıldığında, imanın asıl unsurunu kalp ile tasdik olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Fakat kalptekileri ancak Allah bildiği için dil ile ikrar etmek, imanın tanımına dâhil edilmiştir. Ona göre insanlar tasdik konusunda üç halde bulunurlar. Bir kısmı Allah'ı ve Allah'tan gelen şeyleri kalp ile tasdik eder. Bir kısmı da kalp ile tasdik eder, fakat lisan ile yalanlar. Allah'ı ve Allah'tan gelen şeyleri kalp ve lisaniyle tasdik eden kimseler, Allah'ın katında ve insanların yanında mümindir. Lisaniyle tasdik kalbi ile

⁵⁹ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ebsat*, 50.

⁶⁰ Yusuf Şevki Yavuz, "Ebû Hanîfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10: 140.

⁶¹ Ebû Hanîfe, *Ebû Hanîfe'nin Vasiyeti*, 60.

⁶² Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, 13-14.

⁶³ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ebsat*, 50.

yalanlayan kimse ise, Allah katında kâfir, insanlara yanında mümin olur. Çünkü insanlar onun kalbinde olanı bilmezler. Bu durumda ikrar ve şehadetinden dolayı onu mümin diye isimlendirmeleri gerekir. Zira kalptekini öğrenme külfetine girme durumu yoktur. Bir kısım kimseler de, Allah katında mümin fakat insanlara göre kâfir olur. Bu, imanını gizleyen fakat küfür izhar eden kimsenin halidir. İmanını gizlemek için böyle yaptığını bilmeyen kimse, onu kâfir olarak isimlendirir. Fakat o, Allah katında mümindir.⁶⁴

Ali el-Kârî bu görüşü şerh ederken şöyle der: "Muhakkik âlimlerin çoğunluğu, imanın kalp ile tasdik olduğuna meyletmışlerdir. İkrar ise dünyadaki hükümlerin icrası için şarttır. Çünkü kalp ile tasdik gizli bir iştir. Buna mutlaka bir alamet ve nişan bulmak gerekir."⁶⁵ Aslında risaleleri bir bütün olarak incelendiğinde, Ebû Hanîfe'nin de aynı görüşte olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü o, diliyle inkâr etmek zorunda kalan bir kimsenin, kalbindeki tasdikten dolayı Allah katında mümin olduğunu belirtmiştir.⁶⁶ Ebû Hanîfe'ye göre, Allah insanları kalplerindeki şeylerden dolayı mümin ve kâfir diye isimlendirmiştir. Çünkü Allah kalplerde olanı bilir. Biz ise, insanları dillerinden dökülen ve kendilerinden zahir olan doğrulama (tasdik), yalanlama (tekzib), kıyafet ve ibadete göre mümin veya kâfir diye isimlendiririz. Mesela tanımadığımız halde, mescitlerde kıbleye yönelerek namaz kılan kimseleri gördüğümüzde, onları mümin olarak isimlendirir ve kendilerine selam veririz. Bununla beraber onların Yahudi ve Hıristiyan olmaları da mümkündür. Ayrıca Hz. Peygamber devrinde, lisanlarıyla iman ettiklerini açıklayan münafıklar, ashab tarafından mümin olarak isimlendirilmiştir.⁶⁷

Ebû Hanîfe "el-Âlim ve'l-Müteallim" adlı eserinde öğrenciye şöyle der: "Sakin bir sözü duyup beğenmeyen, sonra da sahibini lekelemek için o sözü insanlar arasında söyleyip ifşa eden kimselerden olma"⁶⁸ Dolayısıyla o, insanların inanç ve kanaatleri hakkında ileri geri konuşup işi uzatma taraftarı değildir. İnsanlar hakkında zahire göre hüküm verme taraftarıdır. Çünkü kalpte olanları gerçek manada Allah'tan başkası bilemez. Ebû Hanîfe'nin bu prensibi, toplumsal birlik açısından çok önemlidir. Çünkü fitne ve çatışmaların sebeplerinden biri de insanlar hakkında zan ve niyet okuma yöntemiyle konuşmaktır.

2.6.2. İmanda Artma ve Eksilme

⁶⁴ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, 13-14; *el-Mekkî, Menâkıbü Ebî Hanîfe*, 77.

⁶⁵ Ebu'l-Hasen Nürüddîn Ali el-Kârî, *Fıkh-ı Ekber Şerhi*, trc. Yusuf Vehbi Yavuz (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1979), 209.

⁶⁶ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, 13-14.

⁶⁷ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, 22.

⁶⁸ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, 14.

Ebû Hanîfe'ye göre imanda artma ve eksilme olmaz. Çünkü imanın artması ancak küfrün azalmasıyla, eksilmesi de küfrün artmasıyla olabilir.⁶⁹ Ona göre, müminler iman bakımından eşittir. Hatta o, peygamberlerin, meleklerin ve diğer müminlerin iman bakımından eşit olduğunu söylemiştir.⁷⁰ Çünkü onun düşüncesinde iman, konu bakımından (mü'menün bih) artmaz ve eksilmez.⁷¹ Her mümin iman edilecek esaslara inanır. Bu bakımdan bütün müminler eşittir. Fakat iman yakın ve tasdik yönünden artar ve eksilir. Müminler iman ve tevhid konusunda birbirlerine müsavidirler. Fakat amel itibarıyla birbirlerinden farklıdırlar.⁷²

Ali el-Kâri herkesin görme eylemi açısından aynı fakat görme gücünün zayıf ve kuvvetli olması bakımından farklı olduğunu söyler. Bu sebepten İmam Muhammed, bir müminin "benim imanım Cebrail aleyhisselamın imanı gibidir" demesini doğru bulmamış fakat "Cebrail aleyhisselamın iman ettiklerine ben de iman ettim" demesinin uygun olacağını belirtmiştir.⁷³ Günümüzün şartlarında bunu elektrik ampulüyle açıklayabiliriz. Şekil ve hacim olarak aynı ölçülere sahip elektrik ampullerinden biri altmış, diğeri doksan, bir diğeri yüz vat gücünde olabilir.

Aslında Kur'ân-ı Kerim'de imanın derece bakımından artacağına işaret eden ayetler vardır: "Müminler ancak o kimselerdir ki Allah anıldığı zaman kalpleri titrer, Allah'ın ayetleri okunduğu zaman bu onların imanlarını artırır ve Rablerine güvenirler." (Enfal, 8/2) Buna benzer başka ayetler de vardır. İmam-ı Azam bu durumu reddetmemiştir. Çünkü yakın ve amel bakımından imanın artacağını söylemiştir. Onun "bütün müminler aynı şeylere iman etmektedir; bu bakımından hepsi eşittir" demesi o zamanın şartlarına işaret etmektedir. Çünkü Emevi devletinin Arap olmayan Müslümanlara uyguladığı politikalar, onların ikinci sınıf Müslüman olarak görülmesine sebep olmuş, bu da toplumda çatışma ve ayrılıklara sebep olmuştur. Ebû Hanîfe bu tehlikeyi görmüş ve iman bakımından herkesin eşit olduğunu söyleyerek bu sorunu çözmeye çalışmıştır. Nitekim onun bu görüşü Arap olmayan Müslümanlar, bilhassa Türkler arasında çokça revaç bulmuş ve İslamiyet'in onlar arasında hızla yayılmasına hizmet etmiştir. Netice olarak imanda eşitlik söyleminin Müslümanların birliğini amaçlayan önemli bir sosyolojik işleve sahip olduğu görülmektedir.

2.6.3. İman-Amel Münasebeti

⁶⁹ Ebû Hanîfe, *Ebû Hanîfe'nin Vasıyyeti*, 60; Ayrıca bk. Mehmet Kubat, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 3.Bsk (İstanbul: Kitap Dünyası, 2017), 184.

⁷⁰ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, 14.

⁷¹ Ebû Hanîfe, *Ebû Hanîfe'nin Vasıyyeti*, 60.

⁷² Ebu Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, 58.

⁷³ Ali el-Kâri, *Fıkh-ı Ekber Şerhi*, 215.

Ebû Hanîfe'ye göre iman ayrı bir şey, amel ayrı bir şeydir. Yüce Allah'ın varlığına ve birliğine, Hz. Muhammed'in Allah'tan getirdiği her şeye gönülden iman ederiz; bunları kalbimizle tasdik dilimizle ikrar ederiz. Elbette yaptığımız eylemler imanımızla tutarlı olmalıdır. Fakat kalbimizdeki imanla, organlarımızla yaptığımız eylemler birbirinden farklıdır. İnsan bazen değişik sebeplerle inancına aykırı davranışlarda bulunabilmektedir. Dolayısıyla insanların hata etmesi ve günah işlemesi iman etmediğini göstermez. İmam-ı Azam bu görüşünü desteklemek için Müminin bazı zamanlarda bazı amellerden sorumlu olmadığı halde iman etmekten sürekli olarak sorumlu tutulmasını örnek gösterir. Mesela adet gören bir kadın, namaz kılmaktan sorumlu değildir; fakat iman etmekten sorumludur. Dinin sahibi bu kimseye: "Orucu şimdilik tutma, sonra kaza et" demiştir. Fakat ona "imanı bırak, sonra kaza et" dememiştir. Başka bir örneği de zekât üzerinden vermektir. Fakirin zekât vermesi gerekmez; fakat iman etmesi gerekir.⁷⁴ Öyle ise iman ile amel birbirinden farklı şeylerdir.

Ebû Hanîfe'ye göre Allah'ın emrettiği her şeyi yapmak ve yasakladığı her şeyden uzak durmak dine girmek veya dinden çıkmak için ölçüt olsaydı; Allah'ın emirlerinden birini yapmayan veya yasakladıklarından birini çiğneyen kişinin, imandan hatta Allah'ın dininden çıkması ve kâfir olması gerekirdi. İmam-ı Azam böyle bir anlayışın çok büyük toplumsal kargaşaya sebep olacağını belirtir. Çünkü kâfir sayılması halinde onunla diğer Müslümanlar arasında cereyan eden evlilik, miras alış veriş, cenaze işlemleri, kestiklerinin yenilmesi ve benzeri hususlar ortadan kalkmış olacaktır. Oysaki Allah'ın bu hususları farz kılmasının sebebi kişilerin iman etmiş olmalarıdır. Allah, iman ettikten ve dini kabul ettikten sonra onlardan bu emirleri yapmalarını istemiştir. Öyle ise önce iman edilir, sonra farzlar yerine getirilir. Bu da iman ile amelin bir birinden farklı olduğunu gösterir.⁷⁵

Ebû Hanîfe iman ile amelin iki farklı şey olduğuna Kur'an'dan bazı deliller getirir. Nitekim "İman eden kullarıma söyle, namazı dosdoğru kılınlar" (İbrâhim, 14/31), "Ey iman edenler Allah'ı çokça anın" (Ahzâb, 33/41) ayetlerinde önce iman zikredilmiş, sonra ameller farz kılınmıştır. Ebu Hanîfe'ye göre Allah, bu ayetlerde bahsedilen amelleri işlemeyen kullarını mümin olarak isimlendirmiştir. Şayet amel imandan bir cüz olsaydı, ibadetleri yapmadıkları için ayette bahsedilen kişilere mümin denilmemesi gerekirdi. Yine Ebû Hanîfe'ye göre "İman eden ve salih amel işleyenler" (Asr, 103/2) ayeti iman ile ameli ayrı ayrı belirtmiştir; bu onların farklı olduğunu gösterir. O halde müminler iman etmelerinin bir sonucu olarak, namaz, oruç, zekât ve hac ibadetlerini yapar ve

⁷⁴ Ebû Hanîfe, *Ebû Hanîfe'nin Vasîyyeti*, 60.

⁷⁵ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, 12.

Allah'ı zikrederler. Değilse namaz kıldıkları, zekât verdikleri, oruç tuttıkları ve hacca gittikleri için iman etmiş değillerdir. Çünkü önce iman etmişler daha sonra amel işlemişlerdir. Bir başka ifadeyle müminler, farz olan şeyleri yaptıklarından dolayı iman etmiş değillerdir; iman ettiklerinden dolayı farzları yerine getirmişlerdir. Bu tıpkı borçlunun durumuna benzer. Borçlu bir kişi, borcunu kabul ettikten sonra ödemede bulunur. Ödedikten sonra, borcu kabullenmesi söz konusu değildir. Borçlu borcunu ödemesi bile, borçlu olduğunu kabul eder.⁷⁶ Tıpkı bunun gibi, kişi ibadetlerini yapamasa da onların yapılması gerektiğine iman eder. Bu da iman ile amelin farklı olduğunu kanıtlar.

Ebû Hanîfe, "iman eden fakat namaz kılmayan, oruç tutmayan ve bu amellerin hiçbirini yerine getirmeyen kimseyi iman kurtarır mı?" diye sorulduğunda: "Onun işi Allah'ın dilemesine bağlıdır. Dilerse azap eder, dilerse rahmet eder. Allah'ın kitabından herhangi bir şeyi inkâr etmeyen kimse mümindir"⁷⁷ der.

Görüldüğü üzere Ebû Hanîfe iman ile ameli farklı şeyler olarak tarif etmiş, ameli imanın bir parçası olarak görmenin büyük bir hata olduğunu ve Müslümanlar arasındaki sosyal ilişkilere zarar vereceğini belirtmiştir.

2.6.4. Büyük Günah Meselesi

Hicri birinci asrın ilk yarısında meydana gelen siyasi hadiselerin sonucu olarak ortaya çıkan Haricilik mezhebi, amelin imandan bir cüz olduğunu iddia etmiş; bu görüşlerinden dolayı Allah'ın emrini terk eden veya büyük günah işleyenleri kâfir ilan etmiştir. O tarihten sonra büyük günah meselesi çokça tartışılmıştır. Haricilere tepki olarak doğan Mürcie mezhebi ise, büyük günah işleyen kimsenin kâfir olmadığını, bilakis hakiki bir mümin olduğunu, ahiretteki durumunun Allah'a bırakılması gerektiğini, Allah'ın dilerse o kişiyi cezalandırabileceğini, dilerse de affedebileceğini, ama bu kişinin sonunda mutlaka cennete gireceğini söylemiştir.

Büyük günah meselesi Ebû Hanîfe'nin zamanında hala en önemli itikâdî tartışmalardan biridir. Onun bu meselede yine dışlayıcı değil, kapsayıcı bir görüş ileri sürdüğü anlaşılmaktadır. Ebû Hanîfe, "Allah'ın kulları üzerindeki hakkı nedir?" Sorusuna şu cevabı verir: "O'na kulluk etmeleri, hiçbir şeyi O'na ortak koşmamalarıdır. Bunu yaptıkları zaman onların Allah'tan bekledikleri, Allah'ın onları affetmesi ve mükâfatlandırmasıdır."⁷⁸

Ona göre, helal saymadığı müddetçe bir Müslümanı işlemiş olduğu büyük günahlardan dolayı kâfir sayamayız. Böyle bir kimseden iman ismini kaldıramayız, ona

⁷⁶ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, 14.

⁷⁷ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ebsat*, 43.

⁷⁸ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ebsat*, 51.

gerçek anlamda mümin deriz. Bununla birlikte o kişinin kâfir değilse de günahkâr bir mümin olması mümkündür. Ebû Hanîfe'ye göre Allah'a ortak koşma ve onu inkâr etme dışında, büyük veya küçük günah işleyen, fakat tövbe etmeden mümin olarak ölen kimsenin durumu Allah'ın dilemesine bağlıdır. Dilerse ona cehennemde azap eder, dilerse affedip hiç azaba uğratmaz.⁷⁹

Ebû Hanîfe, günah işleyen kimsenin kâfir olmadığını ispatlamak için Kur'ân'dan çeşitli deliller getirir. Ona göre Yunus peygamber Allah'ın izni olmadan kavmini terk edip giderken, gemide seyahat halinde iken denize atılmış ve onu bir balık yutmuştur. Balığın karnında iken pişmanlık duyarak şöyle demiştir: "Senden başka hiçbir ilah yoktur. Seni eksikliklerden uzak tutarım. Ben gerçekten (nefsine) zulmedenlerden oldum" (Enbiyâ, 21/87). Yunus burada "zalim mümin" olarak adlandırılmış, kâfir veya münafık olarak nitelenmemiştir. Yine Kur'ân'da Hz. Yusuf'u kuyuya atan kardeşleri: "Ey babamız! Allah'tan suçlarımızın bağışlanmasını dile. Biz gerçekten suçlu idik" dediler" (Yusuf, 12/97). Burada da Yusuf'un kardeşleri "kâfirler" değil "günahkârlar" olarak nitelendirilmiştir. Yine yüce Allah, elçisi Hz. Muhammed'e: "Ta ki Allah, senin geçmiş ve gelecek günahlarını bağışlasın" (Fetih, 48/2) ayetinde "günahların" demiş, küfrün dememiştir. Hz. Musâ kıptiyi öldürdüğünde günah işlemiş, fakat kâfir olmamıştır.⁸⁰ "İman eden fakat namaz kılmayıp oruç tutmayan ve bu amellerin hiçbirisini işlemeyen kimseyi iman kurtarır mı?" Diye soran kimseye Ebû Hanîfe şöyle demiştir: "Onun işi Allah'ın dilemesine bağlıdır. Dilerse azap eder, dilerse rahmet eder. Allah'ın kitabından herhangi bir şeyi inkâr etmeyen kimse mümindir."⁸¹ Ebû Hanîfe'ye göre, ehl-i kiblede olan bir kimsenin herhangi bir günahından dolayı inkârcılıkla itham edilmesi doğru değildir.⁸²

Bu görüşler, yine dinin temel maksatlarından olan toplumsal huzur ve güven açısından çok önemlidir. Çünkü büyük günah işleyenleri iman ve İslam dairesinde görmek ve ahiretteki durumlarını Allah'a havale etmek bu insanlar üzerinde yapılacak dini tartışmaları ve bundan doğacak olan ihtilafları önleyecek bir husustur. Bugün bazı insanların namaz kılmayanları kâfir ilan ederek onu hedef edinmesine bakıldığında Ebû Hanîfe'nin bu görüşlerinin ne kadar önemli olduğunu görmek gerekir.

2.6.5. İmanda İstisnâ

İmanda istisnâ yapmak, "inşallah müminim" demektir. Bu cümle, bir tür tereddüt ve şüphe içermektedir. O sebeple "inşallah müminim" demenin caiz olup olmadığı hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Hanefî-Mâturîdî gelenekte imanda istisna

⁷⁹ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, 57.

⁸⁰ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ebsat*, 49.

⁸¹ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ebsat*, 43.

⁸² Ebu Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ebsat*, 35.

yapmak zanni ve şüpheli bir durumdur ve kabul edilemez.⁸³ Bu geleneğin başlatıcısı İmam-ı Azam Ebû Hanîfe imanda istisna yapmanın asla doğru olmadığını düşünür.⁸⁴ Ona göre imanda şüphe ve tereddüt olmaz. “Müminin ‘gerçekten müminim’ demesi gerekir. Çünkü söz konusu kişi imanından şüphe etmez”⁸⁵ Bir şeyi onaylamak, tasdik etmek kesinlik bildiren bir karardır. O sebeple imanda istisnâ yapmak caiz değildir.

Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ebsât* adlı eserinde Muaz (r.a.)'ın “kişinin Allah hakkında şüphesi, onun bütün iyiliklerini iptal eder” dediğini nakleder. Muaz (r.a.)'dan naklen anlattığı hikâyede kendisine “Müslüman mısınız?” diye sorulan kişi “bilmiyorum” diye cevap verdiği takdirde kendisine “kabir azabına, suale, kadere, hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna iman ediyor musun? Diye sorulur. Evet diyorsa “Sen mümin misin? “ diye sorulur. Eğer hala “bilmiyorum” derse o zaman kendisine bilmeyesin, anlamayasın, iflah olmayasın, denilir.⁸⁶ Rivayetten çıkarılacak sonuç imanda tereddüt ve şüphenin olmayacağıdır. O sebeple Ebû Hanîfe'ye göre inşallah müminim demek caiz değildir.

Ebû Hanîfe'ye göre kendisine “sen mümin misin?” diye sorulan kimse “Allah daha iyi bilir” diye cevap verirse onun imanında şüphesi var demektir.⁸⁷ Çünkü Mümin hakikaten iman eden, kâfir ise, hakikaten inkâr eden kişidir. İmanda şüphe olmaz. Allah Teâlâ, “İşte onlar gerçek anlamda müminlerdir.” (Enfâl, 8/4) ve “İşte onlar gerçekten kâfirlerdir” (Nisâ, 4/151)⁸⁸ diyerek iman ve küfrün kesinlik araz eden bir durum olduğuna işaret etmiştir.

2.6.6. Ehl-i Kible Olan Tekfir Edilemez

Aslında bu konu büyük günah işleyenlerin durumuyla alakalıdır. Bir kimsenin iman ve İslam dairesinde görülebilmesi için “ehl-i kible” olma ölçütü, Müslümanların sosyal tevhidi açısından çok önemli itikâdî bir prensiptir. Ona göre Kâbe'yi kible olarak kabul edenler mümindir. Kibleye yönelen kimseleri bir farzı terk ettikleri için iman dışına atamayız. Ona göre, imanla birlikte bütün farzları işleyen ve Allah'a itaat eden kimse cennetlidir. İmanı ve ameli terk eden kimse, inkârcı ve cehennemlidir. İman sahibi olduğu halde farzların bazısını yapmayan kişi ise günahkâr mümindir. Azap görmesi yahut affedilmesi Allah'ın dilemesine bağlıdır. Eğer Allah azap ederse, günah işlediğinden dolayı azap eder, günahını mağfiret buyurursa affetmiş olur.⁸⁹

⁸³ İsmail Şık, *Hanefî-Mâturidî Geleneğinin Usûlü'd-Dîn Anlayışı Lâmişî Perspektifinde Kelam-Usûlü'l-Fıkh Diyaloğu* (Ankara: Asil Yayın Dağıtım, 2009), 225.

⁸⁴ el-Mekkî, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, 72.

⁸⁵ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ebsat*, 42; Bk. Kubat, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 184.

⁸⁶ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ebsat*, 49.

⁸⁷ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ebsat*, 40.

⁸⁸ Ebû Hanîfe, *Ebû Hanîfe'nin Vasıyyeti*, 60.

⁸⁹ Ebû Hanîfe, *Risâle*, 68.

Ebû Hanîfe günahkârların durumu hakkında şu görüşü bildirmiştir: “Allah’ın şirk haricinde mutlak cezalandıracağı günahlar hakkında bir şey bilmiyorum. Ehl-i kible den günahkâr olanların herhangi biri için şirkin dışında işlediği günahlar hakkında, Allah onu mutlaka cezalandıracaktır, şeklinde şehitlik etmem. Günahların bir kısmının affedileceğini biliyorum; ama hangisi affedilecektir, bunu bilemem. Kur’ân-ı Kerim’de “Eğer size yasaklanan büyük günahlardan kaçınırsanız, sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi değerli bir yere koruz.” (Nisa, 4/31) buyurulmaktadır. Büyük günahların hepsini yahut affedilecek küçük günahların tamamını bilmiyorum. Bilmiyorum fakat Allah’ın şirkten başka bütün günahları affetmesi mümkündür. Çünkü “Şüphesiz Allah kendisine şirk koşulmasını asla affetmez. Onun ötesinde dilediği kimselerin günahlarını affeder (Nisa, 4/48) buyurmaktadır. Yüce Allah kimi affetmek ister kimi affetmek istemez bunu bilemem.”⁹⁰

Ali el-Kârî bu görüşü açıklarken “Ehl-i kible”den maksadın inanılması zaruri olan inançlar üzerinde ittifak eden kimseler olduğunu söylemiştir. Bunun yanında o, bir Müslümana kâfir demenin, açık ve kapalı bozgunculuk ve fitnelere sebep olacağını belirterek⁹¹ “Ehl-i kible” söyleminin toplumsal huzur ve bütünlük açısından önemine dikkat çekmiştir. Ebû Hanîfe Allah’a ortak koşmak dışındaki bütün günahların affedilmesini mümkün görmekte birlikte, bunun Allah’ın iradesine bağlı olduğunu tek tek kimleri affedeceğini söylemenin mümkün olmadığını belirtmiştir. O, bir taraftan insanlara ümit verirken, günaha motive olmamaları için günahkâr müminlerin cezayı hak ettiğini fakat affedilmelerinin de cezalandırmalarının da mümkün olduğunu söylemiştir. Bu da ümit ile korku arasında bulunmanın bir gereğidir.

2.6.7. Küfür ve Tekfir

Küfür kelimesi, inkâr ve yalanlama manasına gelir. Araplar küfür kelimesini daha çok inkâr manasında kullanmışlardır. Mesela birine birkaç dirhem borcu olan kişi, borcunu kabul eder de ödemezse alacaklı kişi ‘benden mühlet istedi (mâtalanî)’ der; ancak borçlu borcunu reddettiğinde beni inkâr etti (kâferenî) der. Tıpkı bunun gibi mümin farz olan bir şeyi ret ve inkâr etmeksizin yapmadığı takdirde günahkâr olarak isimlendirilir. Eğer farzlardan birini inkâr ederek terk ederse kâfir ve Allah’ın farzlarını inkâr eden kimse diye isimlendirilir.⁹²

Yukarıda açıklandığı üzere Ebû Hanîfe’ye göre bir kimsenin mümin veya kâfir olduğuna zâhirdeki durumuna göre karar verilmesi gerekir. Kalpte olup bitenleri insa-

⁹⁰ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, 16-17.

⁹¹ Ali el-Kârî, *Fıkıh-ı Ekber Şerhi*, 406.

⁹² Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, 19-20.

nın bilmesi mümkün değildir. Bu sebeple bir kimsenin iman veya küfrüne hükmedilmesi görünürdeki durumuna göredir. Zahire göre kâfir olan, Allah katında mümin olabilir. Biz bir kısım insanları müminlerin şekil ve kıyafetleriyle izhar etmeyip, kâfirlere ait şekli özellikleri gösterdikleri için kâfir diye isimlendiririz. Muhtemelen bunlar Allah'a imanları bizim bilgimizin dışında namaz kılmak gibi bir durumları varsa, Allah katında mümin olabilirler. Bizim onları kâfir bilmemizden dolayı Allah bizi cezalandırmaz. Çünkü Allah bizi kalplerde bulunanı ve gizli niyetleri bilmekle mükellef kılmamıştır.⁹³

Allah'ın yarattıklarından birini inkâr edip 'bilmem ki bunun yaratıcısı kimdir?' diyen kimse "Allah her şeyin yaratıcısıdır" (Enâm, 6/103) ayetini inkâr ettiği için kâfir olur. Aynı şekilde 'Allah'ın bana namaz, oruç ve zekâtı farz kıldığını bilmiyorum' dese yine kâfir olur. Çünkü Allah "Namazı dosdoğru kılın, zekâtı verin" (Bakara, 2/43,83,110) ve "Oruç sizin üzerinize farz kılındı" (Bakara, 2/183), "Öyle ise akşama girdiğinizde, sabaha kavuştuğunuzda, Allah'ı tespih edin... Gündüzün sonunda ve öğle vaktine girdiğinizde Allah'ı tespih edin." (Rûm, 30/17-18) buyurmuştur. Eğer o kimse, "ben bu ayete inanıyorum, fakat te'vil ve tefsirini bilmiyorum" derse kâfir olmaz. Çünkü o kimse ayetin Allah tarafından indirildiğine iman etmiş fakat tefsirinde hata etmiştir."⁹⁴

Ebû Hanîfe'ye göre bir kimseyi tekfir edenin kâfir değil yalancı sayılması gerekir. Benim kâfir olduğuma şahadet eden kimse bana göre yalancıdır. Onun benim hakkımda yalan söylemesi, benim de onun hakkında yalan söylememi gerektirmez. Zira Allah "Bir topluma olan kininiz sizi adaletsizliğe itmesin. Adil olun. Bu, Allah'a karşı gelmekten sakınmaya daha yakındır." (Mâide, 5/8) buyurmaktadır.⁹⁵ Bu durumda bir kimsenin kâfir veya mümin olmasıyla onun öyle kabul edilmesi farklı şeylerdir. İnsanlar gerçek durumu bilemeyecekleri için zahire göre hüküm vermelidir.

2.6.8. Tövbe ve Şefaât

Ebû Hanîfe'nin tövbe ile ilgili görüşleri, büyük günah hakkında söyledikleriyle uyum içindedir. O, tövbeyi insan ile Allah arasındaki dinamik ilişkinin bir parçası olarak görür. Ebû Hanîfe'ye göre Mümin işlediği günahı, azaba çekileceğini bilerek işlemez; aksine günahı ya Allah'ın affedeceğini ümit ettiği için veya hastalık ve ölümden önce tövbe edeceğini umduğu için işler.⁹⁶ Dolayısıyla mümin nefesine uyup günah işlese bile Allah tarafından bağışlanma ümidini taşır.

Mü'min tevhidi terk etmediği müddetçe, bütün günahları işlemiş de olsa yine de Allah'ın düşmanı olmaz. Zira düşman, düşmanına buğz ve nefret besler, noksanlık izafe

⁹³ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, 22.

⁹⁴ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ebsat*, 36.

⁹⁵ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, 26-27.

⁹⁶ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, 19.

eder. Hâlbuki mümin, büyük günah işlese de Allah'ı her şeyden daha çok sever. Keza mümin ateşe yakılması yahut Allah'a kalbinde iftirada bulunması hususunda muhayyer bırakılsa; ateşte yakılmayı, Allah'a gönlünden iftira etmeye tercih eder.

Ebû Hanîfe öğrencisiyle aralarında geçen diyalogda günah ve tövbe arasındaki ilişkiyi güzel bir örnekle açıklar. Öğrenci, kulun Allah'ı sevdiğini söylediği halde nasıl olup da O'na isyan ettiğini sorar. Ebu Hanife bu soruyu çocukla baba arasındaki ilişkiyi örnek vererek cevaplandırır. Ona göre çocuk babasını sever ama bazen de onun emirlerini dinlemez. Tıpkı bunun gibi mümin de Allah'ı sever ama şehvet ve şiddetli arzular baskın geldiğinde bazen sevdiğinin emirlerini yerine getiremez, O'na isyan eder.⁹⁷ Dolayısıyla mümin günah işlemiş olsa da Allah'a bağlılığını koparmaz. Ona karşı derin bir minnettarlık içindedir ve affedilmeyi ümit eder. Tövbe de affedilmenin yollarından biridir.

Günahlardan kurutuluşun bir yolunun da şefaath olduğu Ehl-i sünnet âlimleri tarafından kabul edilen bir inançtır. Kök anlamında "bir şeyin kendi cinsinden bir şeye eklenmesi" manası bulunan şefaath, "daha yüksek bir makam ve konuma sahip bir kimsenin daha aşağıdaki birine yardım ve aracılık etmesi için devreye girmesi"⁹⁸ olarak tanımlanır. Dini anlamda şefaath, ahirette günahkâr müminlerin günahlarının affedilmesi için peygamberlerin Allah'a aracılık etmesidir. Mutezile kelamcıları şefaathin sadece küçük günahlar için ya da cennetliklerin derecesinin yükseltilmesi için geçerli sayarken Ehl-i sünnet âlimleri büyük günahlar için de geçerli olduğunu söylemişlerdir. Ehl-i sünnetin oluşumunda önemli bir yere sahip olan Ebû Hanîfe şefaathin hak ve gerçek olduğunu benimsemiştir. Ona göre, genel olarak peygamberlerin şefaathi gerçek olduğu gibi bizim peygamberimizin günahkâr müminler ve büyük günah işleyip de cezalandırmayı hak etmiş kimseler için yapacağı şefaath hak ve sabittir.⁹⁹ Ebû Hanîfe bir başka yerde "Peygamberimizin (s.a.v) şefaathi büyük günah işlemiş olsa da Cennet ehli olan her mümin için haktır" der.¹⁰⁰ Sonuç olarak Ebû Hanîfe'ye göre, İslam'da şefaath inancı vardır. Şefaath edecekler başta bizim peygamberimiz Hz. Muhammed olmak üzere bütün peygamberlerdir. Şefaath olunacak kimseler de günahkâr müminlerdir.¹⁰¹ Onun izinden giden Hanefî Mâturîdî âlimleri de şefaathin hak olduğunu benimsemişlerdir.

⁹⁷ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, 19.

⁹⁸ Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kalem-ed-Dâru's-Şâmiyye, 1412), 457-458.

⁹⁹ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, 58.

¹⁰⁰ Ebû Hanîfe, *Ebû Hanîfe'nin Vasıyyeti*, 62.

¹⁰¹ Ahmet Ak, *Hanefî-Mâturîdî Âlimler Göre Şefaath Kitabı*, 1. Basım (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 56.

SONUÇ

Ebû Hanîfe, takip ettiği yöntem, ortaya koyduğu itikâdî görüşler ve bıraktığı te-sirlerle kelamın ilk temsilcilerinden biri sayılabilir. O, öncelikle itikatta güvenilir bir yön-tem oluşturmaya çalışmış, itikadın asıllarını Kur'ân'dan almıştır. Hadis olarak aktarılan rivayetler içerisinde tercihte bulunmuş, bu rivayetleri Kur'ân'a arz etmiştir. Bunun yanında eserlerinde soru cevap yöntemini kullanması, muhaliflerine cevap verirken za-man zaman akli delillere ve eleştirilere yer vermesi onun kelamcılığına işaret eden hu-suslardır.

Öte yandan Ebû Hanîfe'nin itikâdî görüşleri, Müslümanlar arasında birliği sağ-layıcı, ayrılıkları sona erdirici ve sorunları çözücü bir mahiyet arz etmektedir. O, kendi-sinden önce oluşan aşırı görüşleri orta noktaya çekmiş ve Ehl-i sünnetin itikâdî görüşle-rini belirlemiştir. Ebû Hanîfe, müminleri inançta eşit görmüş, günah işleyenlerin mümin olduklarını söylemiş, günahkâr müminlerin durumunu Allah'a havale etmiştir. Ehl-i kible olan herkesi iman ve İslam dairesinde görmesi, bugün Müslümanlar arasında İslam dünyasında giderek tırmanan şiddet ve hiddet ortamının doğurduğu sorunları çö-zecek mahiyettedir.

Ebû Hanîfe kendisinden sonra gelen birçok âlim ve ekolün oluşmasına da öncü-lük etmiştir. Yazdığı eserler ve ortaya koyduğu görüşlerle hem genel manada kelam ilminin oluşum ve gelişmesine katkı sağlamış hem de özelde Ehl-i sünnet ve bilhassa Mâturîdîliğin oluşumuna tesir etmiştir. O, muhaliflerine karşı nadiren sert söylemler kullanmıştır. Fakat bunu kendi döneminin şartlarına bağlamak lazımdır. Bunun dışında onun din anlayışı ve itikâdî görüşleri, insanın akıl ve fıtratına uygun olmasının yanında toplumsal birliğe önemli katkılar sunacak bir niteliğe sahiptir.

Kaynakça

- Ak, Ahmet. *Hanefî-Mâturîdî Âlimler Göre Şefaat Kitabı*. 1. Basım. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Ali el-Kârî, Ebu'l-Hasen Nûrüddîn. *Fıkh-ı Ekber Şerhi*. Trc. Yunus Vehbi Yavuz. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1979.
- Âmidî, Seyfüddîn el-. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. Beyrut, ts.
- el-Eş'arî, Ebu'l-Hasan. *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*. Medine, 1410.
- el-Eş'arî, Ebu'l-Hasan. *el-Luma'*. 1953.
- Beyazîzâde, Ahmed b. Hasan b. Yûsuf. *el-Uşûlu'l-Munîfe li İmam Ebî Hanîfe (Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri)*. Trc. İlyas Çelebi. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Ya-yınları, 2016.
- Beyazîzâde, Ahmet Efendi. *İmam Azam Ebu Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*. Trc. İlyas Çelebi. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996.
- Boynukalın, Ertuğrul. "Makâsıdu's-Şerîa". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, t.y.

- Bozkurt, Mustafa. "Selefi Anlayıştan Ehl-i Sünnet Kelamına Geçişte İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe". program adı: Devirleri Aydınlatan Meş'ale İmâm-ı A'zam Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı, Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi Yayınları, 28 Nisan 2015.
- Duman, Ali. "Ebû Hanîfe'nin Hüküm İstinbat Yöntemi'nin Fukaha Usûlü'ndeki Rolü". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*. 13 (2009): 83-102.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh. *Ebû Hanîfe'nin Osman el-Bettî'ye Yazdığı Risale (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri)*. Trc. Mustafa Öz. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh. *Ebû Hanîfe'nin Vasiyyeti (İmam-ı Azam'ın Beş)*. Trc. Mustafa Öz. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh. *el-Âlim ve'l-Müteallim (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri)*. Trc. Mustafa Öz. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992.
- Ebu Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh Ebû Hanîfe. *el-Fıkhü'l-Ebsat (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri)*. Trc. Mustafa Öz. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992.
- Ebu Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh Ebû Hanîfe. *el-Fıkhü'l-Ekber, (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri)*. Trc. Mustafa Öz. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992.
- Ebu Zehrâ, Muhammed. *Ebû Hanîfe*. Trc. Osman Keskiöğlü. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1999.
- Ğavacı, Vehbi Süleyman. *Ebû Hanîfe en-Nu'mân*. Beyrut, 1993.
- İsfehânî, Râgıb el-. *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kalem-ed-Dâru's-Şâmiyye, 1412.
- Kerderî, Hâfızüddîn b. Muhammed el-. *Menâkibü Ebî Hanîfe*. Beyrut: Daru'l-kütübî'l-arabiyye, 1981.
- Kubat, Mehmet. "Eş'arî Ekolünün Öncüsü Olarak Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve Kelâmî Görüşleri". *İslâmî İlimler Dergisi* VII/1 (2012): 21-47-47.
- Kubat, Mehmet. *Hasan el-Basrî Hayatı, İmi Kişiliği ve Kelam İlmindeki Yeri*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2008.
- Kubat, Mehmet. *İslam Mezhepleri Tarihi*. 3.Bsk. İstanbul: Kitap Dünyası, 2017.
- Mekkî, Muvaffik b. Ahmed el-. *Menâkibü Ebî Hanîfe*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1981.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymun b. Muhammed. *Tevhidin Esasları (Kitabu't-Temhid li kavâidit-tevhid)*. Trc. Hülya Alper. 4. Bs. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- Nevbahî, Hasan b. Musâ. *Fıraku's-Şia*. Beyrut: Menşûrâtü'r-Rızâ, 2012.
- Şık, İsmail. *Hanefî-Mâturîdî Geleneginin Usûlu'd-Dîn Anlayışı Lâmişî Perspektifinde Kelam-Usûlu'l-Fıkh Diyalogu*. Ankara: Asil Yayın Dağıtım, 2009.
- Sabûnî, Nureddin es-. *Mâturîdiyye Akaidi*. Trc. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1979.
- Sinanoğlu, Abdulhamit. *İslam Düşüncesinin İki Kurucu Önderi İmâm Ebû Hanîfe ve Vâsıl b. Atâ*. 1. Baskı. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012.
- Şâtîbî, İbrahim b. Musâ b. Muhammed eş-. *el-Muvâfkat (İslâmî İlimler Metodolojisi)*. Trc. Mehmed Erdoğan. İz Yayıncılık, 1990.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ebû Hanîfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10: 138-143. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Zehebî, Fâfız ez-. *Menâkibu'l-İmâm Ebî Hanîfe*. Beyrut, 1419.

Structured Abstract

Belief Opinions Of Abu Hanifa

Abu Hanifa (d.150/767) is one of the scholars who best understand the religion of Islam. For this reason, he was called Imam-i Azam, meaning great imam. In this study, the methods and views that Imam-i Azam follows about belief issues are examined. Abu Hanifa tells that the principles of belief is the greatest concern that may be to the person's benefit or harm in the world and Hereafter.

Abu Hanifa was mainly based on the Qur'an in matters of dogmas. Although he took the hadiths into consideration, he evaluated them in reference to the Qur'an and rejected by evaluating some of them within the scope of the news opposing the Qur'an. According to Abu Hanifa, the words that carry provisions contrary to the Qur'an cannot be attributed to the Prophet. In explaining beliefs, he used certain evidences that are concluded from religious text and reason. Abu Hanîfe also interpreted the beliefs in the Qur'an in line with the basic principles and aims of Islam. He traveled to Kufa, Basra, Baghdad and Hijaz where different rhetorical approaches collided and learned the views discussed in these regions and made some scientific debates. He considered the interlocutor's situation in his discussions. If the person he is discussing is Muslim, he has brought him evidence with verses of the Qur'an which are clear and precise, or with authentic hadiths; If someone who does not ask for evidences from the verse and hadith, he has responded to it with definite rational evidence. Abu Hanifa has a high opinion about recognition the existence of Allah.

He argued that the mind of humankind alone can recognize the creator of this universe. Therefore, he argued that man is responsible for recognizing the existence and oneness of Allah, even if the prophet was not sent. Abu Hanifa was the first to classify the attributes of Allah. He is based on the words of the Qur'an and the Prophet Muhammad as the source of the names and attributes of Allah.

He preferred to abstain from rational comment about verses of Qur'an of that issue. According to him, in the Qur'an, the true meaning of expressions such as the hand, face and eye of Allah cannot be known, it is necessary to believe in them, it cannot be excluded from the literal meanings of these words, and cannot be made commentary. In Abu Hanifa's opinion it possible to see Allah in the Hereafter. According to him, Almighty Allah will appear in such a way that we cannot know how it is in heaven. Allah's proximity to something is not in terms of distance. But it means exalting believers and insulting disbelievers.

Abu Hanifa is a thinker who considers human freedom. According to him, it is necessary to believe in the fate of Allah regarding the universe and mankind. But fate does not prevent man's free will. He believes that Allah's measures are effective in human actions. But he argues that mainly the human's choices play a role in human's actions. According to him, the person who believes or denies is his own decision. And Allah will help those who believe, and leave those who disbelieve on their own, also does not forcibly make anyone guilty or misguided. Finding the right or the wrong way is depended on the free choices of human.

It is Allah who has the provision for the creation of people's food and drink is the owner of human's livelihood. However, what these people have done has an effect on the creation of halal or haram qualities. Therefore, people are responsible for their winnings. All acts of the servants are their own gains for real (kesb). But it is Allah Who created them. Their good deeds have become a duty by the command of Allah(vacip), Allah's consent, knowledge, wills, fate occurred. All the evils are likewise created by Allah's knowledge, wills, fates. But Allah did not command evil and did not accept them. The Great Imam Abu Hanifa said that it is necessary to believe in the prophethood. According to him, it is necessary to believe in all the prophets in order for faith to be valid. Prophets may show miracles, but they are also protected from small and great sins. He followed the middle of the road again in the caliphate.

He stipulated that to be the leader of the Muslims, should be belonged to the Quraysh, the tribe of the Prophet. However, he did not consider being a Quraysh person is not enough to be the leader of Muslims by itself, but he also deemed it necessary to act in accordance with the Book, Sunnah and justice. One of the three pillars of faith is to believe in the resurrection after death. In this regard, Abu Hanifa confirmed the Qur'an and the words of the Prophet Muhammad. Accordingly, the doomsday, the signs of the doomsday, regard and punishment while in the grave, resurrection after death, account for, heaven and hell are true and will be.

One of the important subjects of the works that survived from Abu Hanifa is the issue of faith and denial. According to him, faith and behavior are different things. To sin does not take someone from faith. It is up to Allah for the sinner. Allah will forgive him if Allah approves, or will not forgive him. Everybody who turns to the Qibla of Muslims is Believers and Muslims. In faith, no one has superiority over the other; everyone is equal in this regard. Abu Hanifa's religious beliefs have a characteristic of finding the middle of the way, uniting Muslims, ending separations and solving problems. Abu Hanifa has led the development of many scholars and schools after him.

He contributed to the formation and development of theology of Kalam with his works and views, generally, and influenced the formation of Ahl-i Sunnah and Maturidism, especially.